

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

1 • 2003

Reuterholmska arkivets mystiska papper
Försvarsverken på Tavastehus slott
Axel Hägerström och Gunnar Myrdal
Danska frivilligrörelsen och vinterkriget

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.mag. Charlotta Wolff

Ekonom: Fil.kand., merkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

CAFE
Kaffka

Svenska Teatern

tfn 171 380

050-501 2543

Snabba bokleveranser

Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTE, Historiska institutionen,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.
Telefon 09/618 77 553,
fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på 5 € för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Till frågan om Reuterholmska arkivets mystiska papper

GÖRAN ANDERBERG

Syftet med denna studie har i första hand varit att söka kartlägga beståndet av Gustaf Adolf Reuterholms s.k. mystiska papper. I andra hand är studien ett försök att med hjälp av tidigare ej utnyttjade primärkällor ge en mer nyanserad bild av Gustaf Adolf Reuterholm som mystiker. Intresset för mystik delade han med hertig Carl och med andra ledande aktörer på den politiska scenen, såsom Johan Gabriel Oxenstierna, Carl August Ehrensvärd, Carl Göran Bonde, Eric Ruuth, Johan Christopher Toll, Adolph Fredric Munck, Elis Schröderheim och Erik Magnus Staël von Holstein.

Det Reuterholmska familjearkivet finns numera till största delen på Riksarkivet i Stockholm. De delar av detta släktarkiv som rör den gustavianska epoken är imponerande och överträffas bara av den gustavianska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek.

Att släkten Reuterholms arkiv kunnat säkras i den omfattning som skett är främst Gustaf Adolf Reuterholms förtjänst. Han föddes den 7 juli 1756 i Sjundeå, Nylands län, och avled den 27 december 1813 i Schleswig-Friedrichsberg. Gustaf Adolf Reuterholm var en av de ganska många svensk-finländska adelsmän som kom att spela en framträdande roll i det svenska kungariket under den gustavianska tiden. Han var nära vän till hertig Carl, och som medlem i dennes regering blev han Sveriges mäktigaste man under Gustaf IV Adolfs omyndighet, men föll sedan i onåd och tillbringade fram till sin död många år i exil.

Väsentliga delar av detta storslagna familjearkiv har av olika skäl länge varit otillgängliga för insyn och forskning. Därav följer bl.a. att den historiska bilden av Gustaf Adolf Reuterholm huvudsakligen bygger på gustaviansk me-

moarlitteratur, vilket Kari Tarkiainen och Erik Lönnroth visat.¹

Gustavianerna har inte skonat sin politiske motståndare, den allmänt fruktade "storvisiren". Dennes osedvanligt negativa eftermäle är så ensidigt att det bör prövas mot det numera tillgängliga primära källmaterialet.

Det Reuterholmska arkivets proveniens och äldsta öden har på ett förtjänstfullt sätt utretts av Henry Olsson och Daniel Almqvist.² Den nya tillgängligheten till källmaterialet gör det idag möjligt att komplettera Olssons och Almqvists utredningar.

Till de många problem som vidlåder det Reuterholmska familjearkivet hör frågan om Gustaf Adolf Reuterholms efterlämnade s. k. "mystiska" papper, ibland benämnda "frimurarpapper". Frågan är inte oviktig, eftersom Reuterholms böjelse för 1700-talets mysticism och ockultism enligt gängse historiskrivning var ett utmärkande drag i hans personlighet. Martin Lamm har i sitt mästerverk *Upplysningstidens romantik* hävdad att den mystiska och ockulta motströmningen mot upplysningen i Sverige haft sitt främsta stöd i frimurarorden, den mest populära bland tidens hemliga ordnar.³

Både Olsson och Almqvist har ägnat stor uppmärksamhet åt de "mystiska" frimurarpappren och åt frågan hur och varför de försvunnit ur "forskningens synfält". Det skall genast sägas att dessa papper numera huvudsakligen finns i Svenska Frimurare Ordens arkiv och bibliotek och alltså inte i det stora familjearkivet i Riksarkivet. Frågan är hur dessa papper funnit vägen till frimurarnas gömmor.

Många av de arkivproblem som rör de mystiska pappren har förblivit olösta emedan frimurarna i äldre tid varit ivriga att säkra och skydda alla dokument som rörde deras verksamhet och historia. Denna strategi ingår i Frimurarordens sekreta väsen.

Uppgiften att samla alla viktiga dokument med anknytning till orden har underlättats genom insatser av ordensbröder på mycket hög nivå. Det gäller

¹ K. Tarkiainen, 'Gustaf Adolf Reuterholm', *Svenskt Biografiskt Lexikon* (1998). E. Lönnroth, *Gustaf Adolf Reuterholm, Minnesteckning*. Sv. Akademiens årshögtid 20 dec. 2001.

² H. Olsson, *Meddelanden från Svenska riksarkivet 1926–1928*. D. Almqvist, *Förborgade dokument. Historiska studier tillägnade Sven Tunberg* (Stockholm 1942).

³ Lamm bygger i sin analys av frimurarmystiken på Berndt Schinkel-Bergman, *Minnen ur Sveriges nyare historia* (Stockholm 1853–55), O. P. Sturzen-Becker, *Reuterholm efter hans egna memoarer* (Stockholm 1862) och K. Warburg, *Karl August Ehrensvärd* (Göteborg 1893).

exempelvis den samling frimureriska handlingar som ingick i Gustaf III:s stora donation till Uppsala universitet och som genom diverse åtgärder på regeringsnivå till slut överfördes till frimurarnas arkiv och bibliotek. Det gäller också och inte minst de frimurarpapper som tillhörde det Reuterholmska familjearkivet men som senare på olika vägar kom att överlåtas till frimurarna.

Det ligger i sakens natur att frimurarorden till sitt privata arkiv och bibliotek samlat allt källmaterial som rör orden. Bland seriösa forskare har detta skapat en känsla av oåtkomlighet. Därav Lamms för sin tid fräna kritik. Numera är emellertid ordensarkivet – med undantag av vissa ritualbundna handlingar – tillgängligt för seriös forskning.

Frimurarorden var 1700-talets främsta ordenssällskap med konungen som högste beskyddare. Som *Oscar Nikula* visat i sin biografi om Adolph Fredric Munck fanns inom orden ett elitistiskt och mystikpräglat nätverk, som främst lockade rikets stormän.⁴

Gustaf Adolf Reuterholm var själv hög frimurare och stod således i slutna sammanhang i förbindelse med hertig Carl, som var frimurarnas stormästare. Han hade också uppdrag (1785) att som hertigens ”prokurator” och ”legatus a latere konstituera, installera och inviga” Finska kapitlet och dess nya tempelhus i Helsingfors.⁵

Detta var inte enda gången Reuterholm representerade sin stormästare i Helsingfors. ”Som Ni representerar min person”, skriver hertigen i augusti 1787, ”kan Ni vid de tillfällen som Ni går uti S:t Johannes eller Skotska logerna låta bära framför Eder ett draget svärd – Vid alla tillfällen uti Logen skall Ni själv bära en vit Elfenbensklubba till märke att Ni är självskriven att öppna, sluta och suspendera Logen som Ni till Ordens bästa finner det nödigt”.⁶

De ledaregenskaper som Reuterholm utvecklade inom frimureriet och den lojalitet han då visade hertigen har av allt att döma meriterat honom för den maktställning han fick i Gustaf IV Adolfs förmyndarregering. Hans efterlämnade frimurarpapper torde inte vara oväsentliga vid en historisk bedömning av hans person.

Vad som här skall beröras är de papper av ”mystisk natur”, som frimurarna bevisligen efter Reuterholms död ville komma över, men som tidigt försvun-

⁴ O. Nikula, *Adolph Fredric Munck* (Åbo 1990), 79ff.

⁵ C. L. H. Thulstrup, *Anteckningar till Svenska Frimureriets Historia*, vol. II, s. 107.

⁶ Riksarkivet (RA), Reuterholmska samlingen. Hertig Carl till G. A. R., 29 augusti 1787.

nit ”ur forskningens synfält” och som möjligen skulle kunna kasta ljus över arten eller graden av den demoni som Reuterholm tillämpat i sitt sociala umgänge och vid sin maktutövning.

Det har sagts att frimureri och mystik var Reuterholms medel att ”behärska den svage och vidskeplige hertigen” och med ”järnband fjättra” honom vid sig. Detta eftermäle förefaller orubbligt.⁷ Finns det något att tillägga i denna sak? De s.k. mystiska pappren utgör ju bara en liten rännil i det väldiga flöde som bildar det Reuterholmska släktarkivet.

Släkten Reuterholms starka arkivintresse

Utpräglad samlarinstinkt och stort litterärt intresse hörde till släktdragen inom den reuterholmska familjen. Till de speciella släktdragen hörde också det starka intresset för 1700-talets mystik. Det allmänna intresset för ordensväsen, swedenborgianism och mystik i alla former nådde såväl i Sverige som utomlands sin kulmen på Gustaf Adolf Reuterholms tid.

Släktens förste betydande medlem var landshövdingen Nils Reuterholm (d. 1756). Hans hustru, född tyska, var mystiker. Den välunderrättade Carl Christoffer Gjørwell har flera gånger uttalat sig om landshövdingens lärda intressen. Av alla källor att döma har dennes arkivskatter spelat en betydande roll. Hans bibliotek på Ekeby i Västmanland innehöll enligt Gjørwell 4 000 böcker inom olika ämnesområden.⁸

År 1757 utskiftades denna stora samling i fem delar mellan arvingarna. Bland landshövdingens söner märks Esbjörn Christian, det bekanta riksrådet (d. 1773), Axel Gottlieb, kammarråd och kammarherre (d. 1763) samt Gustaf Gottfried, bankokommissarie (d. 1803).

Den märkligaste av bröderna, Esbjörn Christian, var en passionerad samlare. Desto mera tragiskt var det att just hans arkiv på Svidja lades i aska efter en vålded den 28 maj 1758. Gjørwell har med emfas inskräpvt den stora förlusten av den vackra boksamlingen och den omfattande samlingen av manuskript. Riksrådet Reuterholms utpräglade sinne för samlande gick tydligen i arv till hans söner Axel Christian och Gustaf Adolf. Den förre hade liksom fadern och farfadern en speciell förkärlek för *acta publica*, förordningar o.d.

⁷ G. Ivérus, *Hertig Karl av Södermanland* (Uppsala 1925), s. 189. Jfr S. Ramel, *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814* (Stockholm 1997), s. 150f och T. Frängsmyr, *Svensk idéhistoria*, vol. I (2000), s. 413.

⁸ Olsson, s. 131ff.

Efter en kort glansperiod under broderns regemente drog han sig tillbaka som president i Vasa hovrätt och han dog i Finland år 1811.⁹

Gustaf Adolf Reuterholm samlade manuskript och böcker efter större linjer i fråga om sina intressen. Det räcker att kasta en blick i förteckningen över de handlingar som kom i statens ägo för att få en uppfattning om det imponerande arkiv han under årens lopp åstadkommit. Gustaf Adolf Reuterholm försökte inte bara ta vara på sina egna papper utan också genom brev, ekonomiska erbjudanden och gottgörelser förvärva släktens arkiv och bibliotek, som hans farbroder Gustaf Gottfried Reuterholm (1721–1803) samlat till Stora Ekeby.¹⁰

Svenska Frimurare Ordens arkiv och bibliotek

Sitt brinnande intresse för arkiv och bibliotek manifesterade Gustaf Adolf Reuterholm inte bara genom att bygga upp ett imponerande familjearkiv utan också genom att bringa ordning i frimurarnas arkiv. Han skulle bli den förste att inneha befattningen som frimurarnas överarkivarie, "Stor-Gardien", när den inrättades den 22 mars 1785.¹¹

Knappt hade Reuterholm hunnit tillträda sin nya befattning förrän man kunde läsa följande i Stora landslogens protokoll (23 april 1785): "Tillsades alla de Bröder som hemma hos sig hava i förvar några papper, Acter, Ceremonialer eller vad som helst angår Orden, att dem till Ordens Stor-Cantzler förseglade avlämna, på det de sedermera måtte uti Ordens Archiv förvaras, och Ordens hemligheter, således genom dödsfall, eller andra händelser, ej måtte löpa fara att utspridas och vanvårdas".¹² Det är inte svårt att bakom denna åtgärd ana den nytillträdde överarkivariens anvisningar. Den borne arkivmannens påbud! Men det gällde också att säkra handlingar som i orätta händer kunde äventyra frimurarordens verksamhet och på sikt dess existens.

Genom Reuterholms "försorg och bemödande, vore nu änteligen Stor Capitlets Kringströdde och på flera händer förskingrade Archiv fullkomligen i ordning bragt," konstaterade hertigen följande år och "hade H. K. H., så väl till dess framtida bevarande ifrån slik oreda, ej mindre än till betygande av

⁹ Ibid.

¹⁰ Ingemar Carlsson, Riksarkivet. Otryckt bestandsöversikt, s. 10.

¹¹ C. Svanström, 'Ordens arkiv och bibliotek', *Frimuraren* nr 4/1978. För exempel på hur arkivet organiskt vuxit fram se bl.a. Fredrik Björkman, 'Die Schwedenkiste, ett svensk-tyskt arkiväventyr 1804–2001', *Frimuraren* nr 3/2002.

¹² Ibid.

Dess synnerliga Nådiga Nöje och välbehag över den oförtrutna nit och möda Herr Baron och Cammarherren, vid denna för Orden så nyttiga som nödvändiga förbättring, ådagalagt, – – –”(22 mars 1786).

Samtidigt lämnade överarkivarien baron Reuterholm sitt ”Register och Förteckning uppå alla till Stor Capitlets Archiv hörande Böcker och Handlingar”.¹³

Tidpunkten för att skapa ordning och reda bland pappren är intressant. Varför dröjde det ända till 1785 innan frimurarna fick ett arkiv? De kan ju söka sina rötter i 1730-talet. Med Adolf Fredrik som beskyddare (1753) fick deras orden en fastare form och kunglig glans. Riksrådet Carl Fredrik Scheffer blev landsstormästare för alla svenska frimurarloger och utanför huvudstaden fanns loger i Göteborg (1754), Helsingfors (1756) och Karlskrona (1762). Högre loger stiftades av kanslirådet Carl Fredrik Eckleff, som också bildade ett frimurarkapitel i Stockholm (1759). Scheffer tog initiativ till Svenska Stora Landslogen (1760). Orden förlänades särskild nimbus 1771 då de tre kungliga bröderna Gustaf, Carl och Fredrik Adolf recipierade som frimurare. År 1774 blev hertig Carl både landsstormästare och ordensmästare i kapitlet. Därmed var frimureriet i Sverige djupt etablerat.

Ute i Europa rådde på 1780-talet ett kaotiskt läge för frimurarna, då olika system konkurrerade med varandra. Här skall inte beröras de ambitioner man i detta sammanhang hyste från svenskt håll, med kung Gustaf i spetsen, nämligen att lägga det tyska, ockultistiska frimureriet, den s.k. ”striktta observansen”, under svensk ledning med hertig Carl som ordensmästare. Det tyska projektet misslyckades; kvar blev ett svenskt system med inslag av riddarmysticism.¹⁴

Men frimureriet i Sverige, som vi känner det från Adolf Fredriks dagar med sina hemliga ceremonier, hade i allt väsentligt sitt ursprung i det engelska systemet med dess inriktning mot utveckling av den egna personligheten, mot humanism, filantropi och brödragemenskap.¹⁵ Det var i allt väsentligt denna form av frimureri som den unge nylänningen Gustaf Adolf Reuterholm mötte när han recipierade, förmodligen vid den tid då han började sin tjänst vid hovet (1777).

¹³ Ibid.

¹⁴ H. L e n h a m m a r, *Med murslev och svärd* (1985), s. 73. Ett omfattande bestånd av handlingar rörande ”den striktta observansen” finns i frimurarordens arkiv (AB), även kallat Stora Landslogens arkiv.

¹⁵ A. Å b e r g, ’Frimurarmystik och politiska planer’, *Den svenska historien*, vol. 10.

Det svenska frimureriet klarade turbulensen kring den ”strikt observeransen”. Men orden hemsöktes i början av 1780-talet av charlataner och lyckökare som, förebärande djupa kunskaper i frimurarmystik, lyckades nästla sig in på högsta nivå och vinna såväl konungens som hertigens öra. Dessa charlataner eller, som de ibland kallades, frimurarprofeter – bl.a. Carl Anders Plommenfelt, Gustaf Björnram, Henrik Gustaf Ulfenklou – sysslade med astrologi, kiromanti, kabbala, alkemi, nekromanti o.d.¹⁶ Deras verksamhet var allmänt känd: allt fler stockholmare greps av svärmerierna, men samtidigt spreds också ett löjets skimmer över frimureriet.

Låt oss återvända till året 1785 då grunden lades till frimurarordens arkiv. Den pågående högkonjunkturen i fråga om mystiska aktiviteter tycks ha framtingat ett beslut om arkivering av viktiga handlingar. Till detta kom – som vi skall se nedan – två spektakulära händelser i början av året, vilka då uppfattades som mycket komprometterande på frimurarhåll.

Frimurarna hade inte – och allra minst deras överarkivarie – varit opåverkade av upplysningstidens rationalism. I detta sammanhang spörjes det vilka tankar Reuterholm innerst inne hade om den s. k. frimurarmystiken.

Gustaf Adolf Reuterholms attityd till frimurarmystiken

Tillåter de numera tillgängliga pappren några nya aspekter rörande Reuterholms inställning till frimurarmystiken? Den mystik som ”profeterna” introducerade med hertigens och Reuterholms goda minne räddade enligt Lamm i själva verket frimurarbrödernas hemliga ceremonier från att gå i stå. Frimureriet i Sverige påverkades och ockultiserades.¹⁷

Den ledande ”profeten” enligt Lamm i denna process var, sedan Plommenfelt och Björnram avslöjats, löjtnanten Henrik Gustaf Ulfvenklou (Ulfklou). Hans ”uppträdande betecknar höjdpunkten av frimurarockultismen i Sverige. De svartkonster han bedrev vid logesammanträdena i hertigens sanktuarium inför en samling av hovets och landets främsta män, kunna tävla med vad Hoffmans fantasi sedermera förmått att uppdikta”. Ulfvenklou sägs ha varit en stor beundrare av Cagliostro, den kände internationelle äventyraren och ordenscharlatanen.

Hur bedömdes då den unge löjtnanten och Cagliostrobeundraren av Reuterholm? ”Denne, som eljest i mystiska angelägenheter förefaller att ha varit

¹⁶ Se förteckningar i AB: kartong I–XXIV samt Manderströms samlingsvolym.

¹⁷ M. Lamm, *Upplysningstiden romantik*, vol. II (Stockholm 1920), s. 38.

ännu vridnare än Ulfvenklou själv, hade med oro och förargelse sett den nya profetens växande makt över hertigen.”¹⁸ Ulfvenklou framstår som en konkurrent om hertigens gunst. Detta är den gängse bilden.

Vi vet att Gustaf Adolf Reuterholm aktivt deltog i det gustavianska hovlivets olika mystiska och ockulta aktiviteter. Vi vet också att han vid sådana tillfällen fört protokoll och minnesanteckningar; källmaterialet i form av efterlämnade mystiska papper ger i första hand en entydig bild. Vi vet dessutom att det inom hans släkt fanns en böjelse för mystik och ockultism. Samtidigt nådde ordenssvärmerierna sin kulmen då Reuterholm innehade ledande poster inom Frimurarorden. Han tycks ha haft en fast och övertygad tro på frimurarmystiken. I källmaterialet finns emellertid indikationer på att mystikern Reuterholm var mer nyanserad än den gängse bilden av honom.

I frimurarnas arkiv finns en av Reuterholm i hast nedtecknad minnesanteckning, som bilagts en exposé författad av Ulfvenklou. Denna notis, avsedd endast för eget bruk, måste anses ha mycket högt källvärde. Den visar med full evidens hur den intellektuelle Reuterholm redan 1784 genomskådat de mystiska vurmerierna vid hertigens hov. ”Denna Galimathias” skriver han, ”är af Ulfklou (original) gifven åt Hertigen af Södermanland, som mig densamma sedermera förärat, och gömes såsom bevis uppå de orimligheter, våra så kallade Propheter behagade i så starka dosir spisa oss med”.¹⁹

Det är tydligt att Reuterholm på denna punkt hade en helt annan mening om Ulfvenklou än hans begåvade vänner Johan Gabriel Oxenstierna och Carl August Ehrensvärd. Den senare ägde gamla förbindelser med Ulfvenklous familj.²⁰

Reuterholms attityd mot tidens vidskepelse och mystik i allmänhet och frimurarmystiken i synnerhet var inte okomplicerad. Hans skepsis mot Ulfvenklous aktiviteter har antytts även av Lamm. Mycket tyder på att hans skepsis också verkat tillnyktrande på hertigen. Cagliostro-kulten kunde förmodligen därmed undvikas i Sverige.²¹

Hans tvivel var ingen engångsföreteelse. Redan vid ett besök i S:t Peters-

¹⁸ C. Forsstrand, *Spåkvinnor och trollkarlar. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm* (Stockholm 1913), s.130; I v é r u s, s. 200.

¹⁹ AB, Reuterholms efterlämnade papper, XXII, Minnesanteckning, oktober 1784.

²⁰ S. Ek, 'Gustaviansk litteratur', *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* (Stockholm 1956), s. 329.

²¹ L a m m, s. 37. Om Cagliostro, se H. D o n n e r, *Frimurarröster ur det förflutna* (Tammerfors 1935).

burg 1776 beklagade den unge fänriken och nylänningen Reuterholm den ryske menige mans blinda tro på det välsignade Nevavattnets makt att kurerat sjukdomar. I sin dagbok utbrister han i poetisk flykt:

Fördom, vantro, grymma lott,
Hvi skall du så menskan följa?
Och hur rå'r du för den dölja
Alltings rätta halt och mått!²²

Några dagar innan Reuterholm anträdde sin sista utrikes resa i augusti 1800 skrev han ett brev med mycket egocentriskt innehåll till hertig Carl. Här beklagar han sig över den otacksamhet som visats honom för de tjänster han gjort fäderneslandet. Särskilt hovet får en släng av slev. Han fördjupar sig också i sin kristna livssyn. "Den Barmhärtige Guden" skriver han, "har omsider nådeligen, låtit det rätta Liuset för mig uppgå i Mörkret; och det är endast i Korsets Scola det sama ärhålles. Måtte ock Dess Faderliga hand, — äfven snart, (ifall det ej redan skiedt) lika nådigt taga Bindeln ifrån E.K.H:s ögon: Så skall min Nådige Herre nogsamst Sielf inse bedrägerijet: af alla toma Céremonjér, Uppenbarelser, Spådomar, Falska Propheter och Prophetjor, Villoandar, och Nya Läror, m.m. De höra samtelligen till den sidsta Tidsens farliga Villfarelser, och Herren låter oss aldrig mera blifva förförda däraf! Men vill E.K.H. än vidare söka Den rätta Visheten: så sök den allena genom Bönen till Gud, för Frälsarens Christi skuld, och det endast i Guds ord".²³

För Gustaf G. Reuterholm erkänner brorsonen sin "aversion" nu mera för alla Mystiska sällskaper, där man under mask af Gudsfruktan och ofta med missbruk af Den Högstes namn, endast drives av små enskilda avsikter, att bedraga lättrogne oskyldige".²⁴ Inför en kär anförvant fanns inget skäl att hyckla.

Citaten ovan rörande Reuterholms distans till och skepsis mot den s.k. frimurarmystiken bör jämföras med den bild som t.ex. O. P. Sturzen-Becker ger i sin biografi, som bygger på ett urval av Reuterholms mystiska papper och som beskriver honom som en lycklig och stolt magiker. Kapitlet "Reuterholm i Björnrams skola" har följande slutkläm: "Men vi, som efteråt

²² Sturzen-Becker, s. 49f.

²³ RA, Reuterholmska saml., vol. 35. G. A. R. till hertig Carl 18.8.1800. Understrykningar av G. A. R.

²⁴ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml. vol. 16, G. A. R. till Gustaf Gottfried Reuterholm 24.4.1803. Kursiverat av G. A. R.

studera historien om alla dessa tokerier, hur skulle vi kunna förtänka en man, som Kellgren, hvilken lefde midt i denna vidunderliga galenskap, att han slutligen fann sig föranlåten offentligen uppträda deremot och att några år sednare i sin tidning 'Stockholmsposten' företog sig ett krig med både skämtets och allvarets vapen mot alla dessa 'guldmakare, somnambulister, svedenborgare, andars framkallare, skattsökare, nummerpunkterare, universal-droppmakare, osv.?'²⁵

Sedan Ulfvenklou hösten 1784 kommenderats bort från hovet kände man tydligen inom frimureriet ett behov att ge orden en fastare form. Beslutet att inrätta ett ordensarkiv var början på en period av nyktert organisationsarbete, innan 1788 års krig förde med sig ett avbrott i nästan all frimurerisk aktivitet, särskilt inom storkapitlet.

Behovet att säkra alla "utspridda" handlingar var stort efter Ulfvenklous fall hösten 1784. Saken påskyndades i början av 1785, ett nyckelår i det svenska frimureriets historia. I *Dagligt Allehanda* för den 26 januari finner man en uppsats om den av Ulfvenklou dyrkade Cagliostro: denne var "ett universalgeni i högre bedrägeri" och förenade i sin person alla mysticismens trådar. Han var magnetisör, andebesvärjare, rosenkreutzare, alkemist och underdoktor. På det internationella planet hade han stort inflytande på framstående personer.²⁶

Samtidigt med skrivierna om Cagliostro ägde en annan händelse rum. I februari låg nämligen Gustaf von Paijkulls komedi *Ordensvurmen* färdigtryckt och klar för premiär. Komedien har setts som ett förspel till Johan Henrik Kellgrens kulturkamp. Här gycklades med överdrifterna i tidens ordensmysticism. Konungen tycks inte ha haft något emot att stycket uppfördes och det tillägnades dessutom Gustaf Mauritz Armfelt, "som från tidens fördom fri, Förenar både smak och snille". Men pjäsens ovänner lyckades vinna hertigen på sin sida och satte stopp för premiären. Hertigen hade ännu som regent svårt att förlåta Paijkull för att denne skrivit *Ordensvurmen*, men Reuterholm som tidigare tagit sig an Paijkulls sak lär ha talat till dennes förmån.²⁷

²⁵ Sturzen-Becker, s. 69–82. De handlingar som Sturzen-Becker bygger på och som efterlyses i Waldes katalog i RA finns huvudsakligen i AB, vol. XXI.

²⁶ Warburg, s. 24; Schinkel-Bergman, III, s. 317ff.

²⁷ Warburg, s. 24, 40.

Frimurarna och magnetismen

Några år in på 1780-talet kom även magnetismen att inlemmas i frimurarmystiken. Huvudparten av källmaterialet rörande frimurarna och magnetismen har efterlysts av forskningen.²⁸

Det var den österrikiske läkaren Franz Anton Mesmer som lanserade den animala magnetismen som en ny och revolutionerande läkekonst. Enligt Mesmer var varje organism beroende av ett i hela universum utbredd magnetiskt ämne, som genom handpåläggning kunde överföras från en frisk till en sjuk kropp. Under magnetisörens händer föll patienterna ofta i djup sömn och gav då prov på otroliga paranormala förmågor. Därav omtolkningar av magnetismen. I Sverige kom den att praktiseras av läkarkåren, även om meningarna om dess välsignelser var mycket delade. Den väckte också stort intresse bland swedenborgare och frimurare.²⁹

I Sverige introducerades magnetismen av kaptenen och frimuraren Carl Göran Silfverhielm, släkt på modernet med Emanuel Swedenborg. Som adjutant hade han följt med riksrådet Carl Fredrik Scheffer på en utrikes kurortsresa 1786. Magnetismen mötte han för första gången i Dijon och Lyon. Han kunde emellertid inte se den som annat än en bedräglig terapeutisk metod, ofta lagd i händerna på charlataner och lycksökare. Scheffer lät sig inte heller magnetiseras för att återvinna sin hälsa.³⁰

Vad som däremot väckte Silfverhielms intresse var den magnetiska somnambulismen. Magnetisören använde sig av en "somnambule", som i magnetisk sömn diagnosticerade andras sjukdomar och föreskrev lämpliga botemedel. Nu använde Silfverhielm all tid han fick över till samtal med magnetisörer och studier av seanser. Vid hemkomsten öppnade han en egen behandlingssalong, där patienterna samlades kring den s.k. baqueten. I november 1786 startade han vid Mynttorget i Stockholm sin verksamhet i Harmoniska societeten, syftande på den "universella harmonin mellan makro- och mikrokosm som var den mesmerska lärans yttersta mål och innehåll".³¹

Gustaf Adolf Reuterholm var en av de höga frimurare som först intresserade sig för magnetismen. Det är symptomatiskt, hävdar Karin Johansson, att magnetismen i frimurarkretsar betecknas som en mystisk hemlighet, en profetisk nyckel till forntida och framtida hemligheter. Den

²⁸ Se bl.a. K. Johansson, *Magnetisörernas tid* (Uppsala 1974).

²⁹ Johansson, s. 30ff.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

förste frimurarmagnetisören i Sverige var ryttmästaren Carl Borgenstierna, en av Gustaf III:s gunstlingar.³²

Hösten 1789 gjorde Silfverhielm och Reuterholm en resa till frimureriets främsta vallfartsorter Paris, Avignon och Rom, en resa som forskningen uppmärksammat. Den största upplevelsen för de båda resenärerna skall ha varit besöket i Avignon. År 1785 bildades här sällskapet *Société des Illuminés d'Avignon*, som blev ett centrum för diverse magiska samfund. Under frimurarockultistiska former odlades här en ordensmystik av ganska esoteriskt slag.³³

Besöket i Avignon är dokumenterat dels i Reuterholms Resejournal i koncept, dels i ett brev till hertig Carl den 20 januari 1790.³⁴ Båda källorna har ansetts centrala vid bedömningen av Reuterholms besök hos Avignonbröderna och -systrarna (sällskapet hade även kvinnliga medlemmar).

Avignonskolan leddes av tidens främsta martinister, en teosofisk riktning med starka inslag av kabbala och platonisk mystik. Centralgestalter för denna rörelse var den polske greven Grabianka och A. Pernetty, vilka sökte sammanmälta martinismen med det swedenborgska lärosystemet. Dessa herrar jämte vicomte de Diomme tog emot Reuterholm och Silfverhielm när dessa anlände till Avignon i november 1789.³⁵

På vems uppdrag for de båda till "frimureriets heliga vallfartsorter"? Reuterholm såg besöket i Avignon som hela den långa utländska resans kulmen och yttersta mål, men för Silfverhielm var besöket mer en flykt undan den kalla vintern i norr.³⁶ Silfverhielm sökte också bot för sina ögon, då han led av starr.

Hade Reuterholm verkligen i uppdrag att söka frimureriets yttersta hemligheter i Avignon? Konungen, ordens höge beskyddare, hade tidigare sänt Johan Christopher Toll i frimurarnas ärenden både till Tyskland och Polen. Toll hade till och med fått kontakt med den store Cagliostro och avslöjat honom som en bedragare, och han hade också haft liknande förtroendeuppdrag av hertig Carl. Oxenstierna och Plommenfelt hade fått besöka flera platser i Tyskland. På våren 1780 skickades Borgenstierna till Florens för att där

³² Ibid.

³³ Johannisson, s. 54, 104f; Lamm, s. 45; Sturzen-Becker, s. 122ff.

³⁴ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml. vol. 22 och Reuterholmska saml. K331. Forskningen som efterlyst dessa båda källor har i stället byggt på Schinkels (II) utdrag i bilagor.

³⁵ Johannisson, s. 54, 104; Lamm, s. 45.

³⁶ Ibid.

söka kontakt med den internationella frimurarrörelsens förmodade högsta potentat, Charles Edward Stuart, en gång ledare för det skotska upproret 1745 och känd som "Bonnie Prince Charlie".³⁷ Till skillnad från de nämnda emissarierna har Reuterholm inte enligt befintligt källmaterial haft något liknande uppdrag att besöka Avignonorden.

Med sin nyvunna auktoritet efter sjöslaget vid Hogland hade hertig Carl en stark ställning under riksdagen 1789. När Gustaf III genomförde sin revolutionära författningsändring ställde sig hertigen på ett avgörande sätt lojalt bakom sin broder.³⁸

Reuterholm var en av de ledande oppositionsmännen på riddarhuset 1789 och var politiskt en yngre mössa liksom fadern. När förenings- och säkerhetsakten genomdrevs häktades han och placerades i husarrest under behagliga former i hertigens våning på slottet. Paradoxalt nog medverkade Reuterholm till hertigens försoning med konungen.³⁹

Den 28 mars beviljades "Reuterholm ett års tjänstfrihet för att vid baden i Spa och Aachen söka återställa dess försvagade hälsa, under vilken tid han dock komme att åtnjuta alla de förmåner, vilka han så vid hovet, som ock såsom ledamot av Borgrätten och General Tull Direktionen innehaver; viljandes Kongl. Maj:t, därest han så skulle finna sig nödsakad, att även besöka baden i Pisa eller annorstädes, i sådant avseende Nådigst förlänga dess tjänstfrihet med bibehållande av de förmåner honom i ovanberörda måtto blivit beviljade".⁴⁰ Tjänstledigheten beviljades alltså för en kurortsresa och inget annat. Kanske valde konungen på detta sätt att separera den besvärlige Reuterholm från hertig Carl.

Att Reuterholms resa i första hand var en hälsoresa stod klart för hertigen ombord på Gustaf III under fulla segel emellan Ölands Södra Udde och Svenska viken. "Min bästa Reuterholm", skrev han skämtsamt, "– Jag hoppas att ni lyckeligen passerat Sundet utan accident och att Silfverhielm med sina magnetiska händer insovit vågens svall för att ej åstadkomma Eder någon elak evacuation av er Middagsmåltida fluidum. – Jag önskar emellertid att ni

³⁷ Iverus, s. 148ff, E. Lönnroth, *Den stora rollen* (Stockholm 1986), s. 99; Nikula, s. 85. Jfr även E. Schröderheim, *Gustaf III:s historia* (Stockholm 1892), s. 80, och K. Mellander, *Johan Christopher Toll* (Stockholm 1933), s. 117f.

³⁸ E. Lönnroth, *Hertig Karl och kriget 1788, Tidens flykt* (Lund 1988), passim.

³⁹ Tarkiainen, op. cit. Jfr även M. Nylund, *G. A. Reuterholm under förmyndaretiden* (Uppsala 1917), s. 2f.

⁴⁰ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml., vol. 24. Stockholms slott 28.3.1789.

måste (sic) skörda frukten av en mödosam resa och att nöjet på de utlänska ställen ni kommer bevista förkväver de sorger och chagriner som detta tidevarv åstadkommit hos Eder.” Brevet är daterat 14 juli 1789 – en ödets ironi.⁴¹

I sin egen resejournal bekräfrade också Reuterholm själv att det rörde sig om en ren hälsosä: ”Vår destination var till Spa, mera i hopp att genom ombyte af luft och objekter, än genom vattnets kraft eller de der varande bad kunna återvinna min försvagade helsa.”

Hertigen hade dessutom förbehållit sig rätten att när som helst kunna återkalla Reuterholm. Denne nämnde villkoret i ett brev från Spa: ”Den 1 september ärna vi anträda resan till Paris, därifrån jag vidare skall hava den Nåden låta höra av mig. Det vore triste om den ännu skulle behöva gå längre – innan Min Nådige Herre täcktes kalla mig tillbaka.”⁴² Det är inget första-handsmål – och definitivt inget uppdrag – att besöka ”frimureriets heliga vallfartsorter”.

Reuterholm var en vetgirig herre, som under en resa inte lät något tillfälle till bildning gå sig ur händerna och han missade ogärna besök i kyrkor och kloster längs resvägen. När det gällde andra ordenssällskap än hans eget var nyfikenheten obegränsad. Han kartlade och registrerade för arkivet. Dessa ambitioner tycks han också ha burit med sig på sin utrikesresa. I Düsseldorf blev det besök hos Creutzbröderna. ”Deras dräkt är svart och vit med ett riktigt Tempel-kors på bröstet varav nedre delen är röd och den övre vit. Jag diskuterade länge med le Pere Gardien i tanka att de även skulle hava något av våra kunskaper, men däruti bedrog jag mig alldeles. Kanske längre fram att jag träffar upplystare Bröder. Emellertid far jag såsom själv en andelig man intet gärna något kloster förbi – – –.”⁴³

Distans höll Reuterholm också till magnetismen. Vid framkomsten till revolutionens Paris låter han undfalla sig en ironisk kommentar: ”Silfverhielm ber om sin underdånigaste vördnad. Han är nu dans Le Meilleur des Mondes Possible, i sällskap med L'Évêque de Babylon, Herr Messmer etc. De hava försäkrat honom, att hela den härstädes timade Revolution blivit till punkt och pricka förutsagd av deras Somnambûler, och han tror allt.”⁴⁴

⁴¹ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml., vol. 27. Hertig Carl till G. A. R. 14.7.1789.

⁴² RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml., vol. 35. G. A. R. till hertig Carl 28.8.1789.

⁴³ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml., vol. 35. G. A. R. till hertig Carl 8.8.1789. Om G. A. R.:s karakteristik av Metatron, där A. F. Munck var stormästare, se *N i k u l a*, s. 87. Se även Manderströms förteckning i AB.

⁴⁴ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml., vol. 35. G.A.R. till hertig Carl 13.9.1789.

Här skall inte de båda reskamraternas upplevelser och intryck i det kaotiska Paris behandlas. Med hjälp av vännen Staël avverkades ett hektiskt program: nationalförsamlingen, hovet, teatrar och otaliga visiter i Parissocieteten. Mitt i denna sociala virveldans stiftades bekantskap med medlemmar i Avignonsällskapet. Inbjudan accepterades, men med tvekan och efter långt samråd med Staël. Detta trots att hertig Carl vid denna tidpunkt kallat hem Reuterholm.⁴⁵

Allt tyder på att resan till Avignon var ren och skär insubordination. Nyfikenheten spelade Reuterholm här ett spratt. Medveten om sin självrådighet postade han det brev från Rom som i hög grad bidragit till att stämpla honom som en "vriden" mystiker i maskopi med den extrema Avignonskolan och till vanära för sina svenska bröder. Språket är svulstigt, sentimentalt och kryptiskt. Tolkar man innehållet efter bokstaven är det lätt att dra slutsatsen att Reuterholm nu verkligen nått sina drömmars mål, en av "frimureriets heliga vallfartsorter".

Det gällde nu att till varje pris legitimera avsteget från den beviljade kortsresan. Till den verkan det hava kan vände Reuterholm sig till sin ordensmästare och ville "underdånigst råda och supplicera sin herre att hålla frimureriet alldeles tillslutit, utan någon sammankomst tills min återkomst. *I Maçonneriet likasom i Sanktuarium blifver hädanefter ansenliga förändringar*". Han antydde att han fått "nycklarna" till frimureriets innersta hemligheter och namnet på den internationella frimurarrörelsens högste ledare. Han förlitade sig på sin nådige herres "vanliga indulgence och grace" och hoppades att alla bröderna skulle bli nöjda vid hans hemkomst, i synnerhet Borgensstierna. Några få nyheter från den eviga staden bifogades, bl. a. att "den vidt beryktade Cagliostro nu sitter här innesluten på kastellet S:t Angelo".⁴⁶

Hertig Carls reaktion på Avignonbesöket är inte känd; hans brev till Reuterholm präglades av det militära läget i Finland. Däremot har den vid denna tid stingslige konungen reagerat kraftfullt mot de notoriska kontakter som knutits med "avignonska skolan".⁴⁷ Det är oklart om monarken läxade upp Reuterholm i sin egenskap av Frimurarordens protector; snarare såg han framför sig den oppositionella mösspolitikern och broder Carls onda genius.

Emellertid finns ett intressant efterspel till Avignonaffären, vilket på nytt

⁴⁵ Sturzen-Becker, s. 122.

⁴⁶ RA, Reuterholmska saml. K331, Schinkel-Bergman II, s. 283ff.

⁴⁷ Sturzen-Becker, s. 131f.

bekräftar den alltmer luttrade baronens kyliga distans till frimurarmystiken. Efter konungens utbrott fann Reuterholm för gott att lämna det stela och intrigfyllda hovet för en ny resa till Italien. Under det obligatoriska uppehållet i Spa blev det kärt besök av prins Ferdinand av Würtemberg och vicomte de Diomme, gammal bekant från vistelsen i Avignon.

Intresset för mystik låg alla tre om hjärtat och erfarenheter utbyttes. När vi ”nu lagt våra huvun tillsammans och konfererat våra profeters lärdomar, befinnes alltsammans helt lika och förmodeligen ur en och samma Boutique. Detta har oändligen frapperat oss alla tre, så mycket mera som det skett just i en veva, och som vi alla tre varit bedragne av den abominable Societeten i Avignon,” skrev Reuterholm från Pisa i december 1791.⁴⁸

Som ett bevis på att de tre ryckt masken av Avignonskolan hänvisade Reuterholm till en dom mot en charlatan med anknytning till denna skola. Bedragaren i fråga ”kommer att i sju års tid på fästning emottaga sina änglasynner hädanefter. I denna dom – är hela Societeten i Avignon med alla deras satser, orakler, lögner, Riter etc, fullkommeligen demaskerad, så att deras bästa partie efter denna betan, lär vara att skyndsamt packa in, – ” Till slut prisade han sin egen klarsyn: ”– och jag fagnar mig åt att hava varit den första att upptäcka dessa Andeliga Bedragare. Gånge så alla än återstående sekter och svärmare som i Den Högstes namn förföra oskyldiga människor till avguderi och vantro!”⁴⁹

Slumpen hade fört de båda frimurarna till Avignon; någon vallfart var det aldrig fråga om. Reuterholm tjusades i förstone av de mystiska ceremonierna där och han berättade om sina upplevelser med stor inlevelse. Men när de nya franska erfarenheterna konfronterades med hans kyliga intellekt, kände han sig grundlurad. Det skall till slut bara konstateras, att några mystiska papper från Avignonskolan inte existerar i det frimurararkiv som Reuterholm själv var med om att lägga grunden till. Resejournalen har varit förborgad hos familjen Ädelgren (se nedan), brevet till hertig Carl har funnits i K-serien i Riksarkivet.

Förskingringen av det Reuterholmska arkivet

Gustaf Adolf Reuterholm, som vid sin död ärvdes av brorsonen Carl Axel Emanuel (1803–1864), hade i sitt testamente bestämt att de finländska egen-

⁴⁸ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml. vol. 35. G. A. R. till hertig Carl, Pisa 5.12.1791.

⁴⁹ Ibid.

Svenska Frimurare Ordens stamhus sedan 1874. Byggnaden är uppförd på 1660-talet efter ritningar av Nicodemus Tessin d.ä. för riksskattmästaren Seved Bååt.

domarna skulle säljas och förmögenheten flyttas över till Sverige.⁵⁰ Som följd av testamentet inköptes Sundsörs frälsesäteri i Södermanland, där arvingen Carl Axel Emanuel och hans moder Louise Charlotte Reuterholm, född Malm, var bosatta till år 1823.

Trots att Gustaf Adolf Reuterholm på alla sätt sökte säkra sitt arkiv har få svenska personarkiv gått så skiftande öden till mötes. Det är känt att han på sina resor deponerade sin egendom dels hos kusinen Carl Christoffer Gyllenstierna på Frösåker, dels hos en bryggare på Södermalm. Under sina vandringår (1800–1813) säkrade han sitt arkiv hos sin välgörare, lantgreven Carl av Hessen i Slesvig. Efter hans död kom allt hem igen för att möta de underligaste öden.⁵¹

⁵⁰ Från exilen skriver han den 7 november 1807 till kusinen Carl Gyllenstierna som han "på det ömmaste" vädjar till att ha omsorg om "Svidja och Pikhla, vilka jag i all händelse icke vill sälja eller förlora utan, evad öde Finland ock kan förestå, till döddagar gärna vill behålla." Reuterholm-Ädelgrenska saml., vol. 36.

⁵¹ Carlsson, op. cit.

Under sin exil hos frimurarvännen Carl av Hessen stod Gustaf Adolf Reuterholm i ständig brevkontakt med bl.a. sin svägerska, änkefriherrinnan Louise Charlotte Reuterholm. I denna korrespondens står arkivintresset ofta i fokus och breven handlar om arkiv, böcker, manuskript och brev som Reuterholm ville ta vara på. Så sent som i december 1812 fick svägerskan del av den landsflyktige baronens bekymmer för att ”våra familjepapper och gamla manuskript m.m. bliva sålde till makulatur i Hökarebodarne,— —”⁵²

Efter svågerns död såg Louise Charlotte Reuterholm det som sin uppgift att säkra familjepappren, inte minst de mystiska pappren. I en odaterad supplik till Carl XIII anhåller hon om stöd att få ut de värdesaker som hennes svåger lämnat efter sig hos lantgreve Carl av Hessen: ”fyra Dess Chatouller, innehållande ansenligt värde, jemte en Portefeuille, hvaruti utan tvifvel hans angelägnaste papper finnes inneslutne.”⁵³

Även regeringen hade intresse av Reuterholms efterlämnade papper. Utrikesminister von Engeström anmodade envoyén i Köpenhamn Tawast att ”låta efterfråga och hit till Sverige skicka hans qvarlåtenskap”. Särskilt hans papper vore ur flera synpunkter intressanta. Det lär finnas papper, ”hvilka interessera H:s M:t såsom frimureriets högsta man. Det vore till önskandes att Prins Carl af Hessen icke bemäktigade sig dem, — — —.” Tawast kunde senare också bekräfta förekomsten av frimurarpapper: ”Parmi ces papiers se trouvent sans doute, — — — tout ce qui a rapport à la Maçonnerie.”⁵⁴

Dessa papper, ”i sitt konvolut välförvarade”, hade Gustaf Adolf Reuterholm själv önskat lämna till Carl XIII. Nu kom det istället på änkefriherrinnan Louis Charlottes lott att säkra sin svågerns papper. Detaljerna kring dessa pappers slutliga förvaring i frimurarnas arkiv låter sig inte till fullo utreda. Sannolikt har både Engeström, som själv var frimurare, och konungen haft ett finger med i spelet.⁵⁵

Som Henry Olsson visat, förvärvade svenska staten 1828 – genom omdiskuterade medel ur Åbo Academie-fond – till Utrikesdepartementets arkiv framför allt politiska papper ur de Reuterholmska samlingarna (sedan 1889 befintliga i Riksarkivet). Tidigare gjordes dessutom en stor avyttring till Clas Livijn – vilka numera finns i Kungliga biblioteket i den Livijnska samlingen.⁵⁶

⁵² RA, Eriksbergsarkivet, autografsaml. 170.

⁵³ Olsson, s. 138f.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml. vol 35. G. A. R. till Carl XIII 17.4.1810.

⁵⁶ Olsson, s. 144–150.

Den stora skingringen av det Reuterholmska arkivet börjar alltså med Carl Axel Emanuel Reuterholm. Ekonomiska bekymmer har tydligen drivit fram en successiv avyttring av samlingarna. I första hand har de litterära delarna ansetts som lämpliga objekt för omsättning i reda pengar.⁵⁷

År 1845 omyndigförklarades Carl Axel Emanuel på egen begäran av Svea hovrätt. Samtidigt flyttade han till en änkefru Ädelgren i Stockholm och bodde där kvar till sin död. Före utrikesstatsministern Stierneld åtog sig förmynderskapet och fann den "stackars" Reuterholm vid konkursens brant. I detta nödläge föreslog Stierneld att större delen av Reuterholmska boksamlingen (5 736 volymer) skulle säljas till Helsingfors universitet, som dock avstyrkte inköp. Likväl genomfördes transaktionen, men tydligen genom diplomatiska kanaler, där man hänvisade till familjens finländska relationer. Ryska regeringen beviljade en pension om 1500 rubel. Som ett slags arkivmäklare vid detta tillfälle finner vi ingen mindre än kabinetssekreteraren, sedermera utrikesministern Ludvig Manderström.⁵⁸

Ludvig Manderström och de mystiska pappren

I samband med den finska affären tog Ludvig Manderström ett annat initiativ på uppdrag av excellensen greve Carl Löwenhielm, generalen och statsrådet, frimurare sedan 1794. Det rörde sig om originalmanuskript "af en wiss mystisk natur", papper som anknöt till Gustaf Adolf Reuterholms verksamhet inom frimurarorden och som inte tålde att hamna i orätta händer. Pappren "kunde gifwa en så mycket mera otjenlig publicitet, som densamma skulle i en ganska besynnerlig dager framställa åtskilliga K. Carl XIII:s, Baron Reuterholms, Baron Bondes, Grefve J. G. Oxenstiernas m. fl. mystiska och magiska elucubrationer, i förbund med sådana personer som Hrr. Ulfklou och Björnram".⁵⁹

Manderström föreslog Stierneld att originalmanuskripten "finge depone-ras i Frimurare Ordens Archiv, der de skulle wara fredade för obehörig per-lustration". Stierneld avböjde emellertid förslaget med hänvisning till att ersättningen var för låg. Därmed "försvinna dessa papper ur forskningens syn-fält", skriver Henry Olsson.

Ludvig Manderströms stora intresse för dessa frimurarpapper förvånar

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid. Carl Löwenhielm, son till hertig Carl och Augusta von Fersen, känd också som magnetisör. Se bl.a. C. - F. Palmstierna, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 24 (1982-1984).

inte. Han sade sig flera år tidigare ha läst igenom större delen av dessa papper, som innehåller ”högst besynnerliga ting, äfven i rent historiskt hänseende”.⁶⁰ Han var själv frimurare liksom Carl Axel Emanuel Reuterholm. De var för övrigt vänner sedan studentåren. Manderström recipierade 1825 och tjänstgjorde som amanuens (1828–1830) i Stora Landslogens arkiv och var väl förtrogen med handskrifterna.

Det är numera möjligt att fastställa att Manderström redan som nyvorden frimurare inte bara läste igenom dessa papper som senare försvann ”ur forskningens synfält” utan också lånade dem av sin vän och skrev av dem under tiden från 11 november 1826 till 12 januari 1827, totalt 41 avskrifter, 306 sidor. Därmed har Manderström räddat dessa papper – visserligen i avskrift men dock – till eftervärlden.⁶¹

Någon deposition av de mystiska pappren i frimurarnas arkiv blev alltså inte av år 1845. Som Henry Olsson visat deponerades pappren i stället i två koffertar i Engeströmska biblioteket vid Götgatan i Stockholm. Här tjänstgjorde den nitiske bibliotekarien Hallencreutz, som gjort två förteckningar över de Reuterholmspapper som ursprungligen deponerades där. Emellertid har vissa ”mystiska” papper utlånats härifrån till två kända forskare, nämligen Berndt von Schinkel och O. P. Sturzen-Becker. I sin utredning har Henry Olsson visat att såväl Schinkel som Sturzen-Becker använt förlorade Reuterholmspapper.⁶² En kontroll i dag visar att åtskilliga av numren i förteckningarna finns i Frimurarordens arkiv.

De sista nitton åren av sitt liv bodde alltså Carl Axel Emanuel Reuterholm inackorderad hos änkefru Maria Sophia Ädelgren. Med undantag av vad som deponerats i Engeströmska biblioteket hamnade resterna av Reuterholmssamlingen nu i familjen Ädelgrens ägo. Med få undantag har forskarna inte haft tillgång till detta arkiv, som innehåller mycket intressanta papper, bl. a. Gustaf Adolf Reuterholms dagböcker. Vid kanslisekreteraren Nils Ädelgrens bortgång 1959 övergick samlingen till Riksarkivet, där den redan tidigare var deponerad. Den kallas Reuterholm-Ädelgrenska samlingen och är i stort sett outnyttjad av forskningen.⁶³

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Enligt överarkivarien Fredrik Björkman har avskrifterna nyligen återfunnits och finns numera i AB under ”Ludvig Manderström samlingsvolym”. I samlingen återfinns bl.a. Reuterholms ”Magiska arbetsjournal” från åren 1782 och 1783 samt Ulfvenklous avskedsbrev till Carl Bonde från augusti 1784.

⁶² Ibid. Hallencreutz förteckningar finns i bilagor hos Olsson.

⁶³ Carlsson, op. cit.

"De mystiska pappren", som deponerats i Engeströmska biblioteket och som Stierneld vägrat släppa ifrån sig till frimurarna 1845, tillföll alltså inte familjen Ädelgren. Redan två år före den vid det här laget tämligen förvirrade baron Reuterholms död gjorde frimurarna ett nytt försök att få "de mystiska pappren" deponerade i det egna arkivet.

I sin undersökning av dessa förborgade dokument hänvisar Almqvist till ett reversal av följande lydelse: "På Hans Excellence m. m. Herr Friherre Stiernelds befallning utlemnas till Herr vice Bibliothekarien Klemming, en för flere år sedan i von Engeströmska Bibliotheket insatt Coffert innehållande Reuterholmska Frimurare Handlingarne m. m. Stockholm den 8 februari 1862. S. E. Hallencreutz." Reversalet är kvitterat av G. E. Klemming.⁶⁴

I Kungliga bibliotekets accessionsjournaler söker man förgäves efter detta märkliga förvärv. Klemming var vid denna tid inte bara vice bibliotekarie vid Kungliga biblioteket. Han var också frimurarnas bibliotekarie och arkivarie. Klemming var en kompetent person och hans kapacitet räckte till båda dessa befattningar. Han genomförde alltså det betydande förvärv som Löwenhielm och Manderström förgäves sökt få till stånd år 1845.⁶⁵

Manderström var nu Sveriges utrikesminister; han var t.o.m. Carl XIII:s riddare sedan 1854. I sin egenskap av bibliotekarie och vice chef för Kungliga biblioteket sorterade Klemming under regeringen. Det vore således märkligt om inte Klemming och Manderström samarbetat i denna sak. Man slås av ordet "befallning" i reversalet. Hallencreutz som vakade över de Reuterholmska frimurarhandlingarna blev överkörd. Låg möjligen konungen bakom denna aktion? Kungen var sedan Gustaf III:s dagar frimurarnas högste styresman. Monarkens ledarskap var ofta mycket aktivt. Det gällde inte minst Carl XIII, men också Carl XV.

Idag kan vi konstatera att åtskilliga av de frimurarpapper som Hallencreutz bevakat och utlämnat till Klemming finns bevarade i Frimurarordens arkiv. Sannolikt har de funnits här sedan 1862. Tyvärr saknas accessionskatalog. Förteckningen som helhet ger en samlad bild över 1700-talets stora intresse för mysticismen i dess olika varianter.

Slutord

Den idéhistoriska forskningen ser idag mystiken som mer dominerande än

⁶⁴ Almqvist, s. 456ff.

⁶⁵ Ibid.

upplysningen i slutet av 1700-talet. I dåtidens perspektiv verkar inte mysticism och vetenskap utesluta varandra. Sökandet efter ny kunskap på alla områden satte sin prägel på epoken. Swedenborgianismen skulle kunna ses som en del av detta sökande.

Tidens vurm för mystik utnyttjades av kända ordenscharlataner. Dessa charlataner verkade vid hovet. Frimurarna gjorde emellertid upp räkningen med "profeterna" på 1780-talet; med hjälp av Toll och sin livmedikus S. A. Hedin kunde Gustaf III få både Cagliostro och Björnram avslöjade; Reuterholm avslöjade själv Ulfvenklou. Det framgår med full evidens av källmaterialet att uppgörelsen med charlatanerna var avslutad 1784.⁶⁶

Hotet från "profeterna" att ockultisera frimureriet i Sverige stoppades alltså på initiativ av Gustaf III, Frimurarordens procurator, och genom att Ulfvenklou demaskerades av Gustaf Adolf Reuterholm. Orden vidtog för sin del motåtgärder, och kriget i Finland avförde till slut frågan från dagordningen.

Silfverhielms och Reuterholms besök i Avignon är en episod som bör ses i sitt speciella sammanhang av kurortsresa och inte som ett led i en ockultiseringsprocess av det svenska frimureriet. Pisabrevet som ingår i den Ädelgrenska samlingen och som Reuterholm skrev till hertig Carl den 5 december 1791 ställer hela problemet i blyxtbelysning.

Den man som i juli följande år blev Sveriges egentliga makthavare var ingen "typisk representant för upplysningstidens vidskepelse" eller "vriden" mystiker, som "kallblodigt utnyttjat de spådomar, drömmar och uppenbarelser som han metodiskt upptecknade i 'protokollerna' för att med järnband fjättra hertigen vid sig". Hertig Carl hade, som Erik Lönnroth visat, ett gott förstånd, och det skulle vara ytterst märkligt om han inte tagit till sig Pisabrevet. Om hertigen däremot varit så lättpåverkad och velig som han framställs i litteraturen, hade han också av det skälet bort ta till sig Reuterholms syn på Avignonskolan.

I den litteratur som beskriver de fenomen som här har studerats användes termen "frimurarmystik"; särskilt hos Lamm spelar detta begrepp en central roll. Det är belagt första gången hos Atterbom i *Svenska siare och skalder* (5, 1847) och har där liksom hos Lamm en något vidlyftig betydelse. Det är sant att många höga frimurare kring hertig Carl var lidelsefullt engagerade i olika mystiska aktiviteter både på skämt och allvar, men som Karin Johannisson

⁶⁶ Enligt Lamm var det hertigens deltagande i kriget som fick verksamheten att upphöra, jfr M. L a m m, *Johan Gabriel Oxenstierna* (Stockholm 1911), s. 264.

visat är det fråga om en "världslig" mystik som vi möter på 1780-talet, där såväl spåkvinnor i kvarteret Träskfloden, som alkemister på Drottningholm, vid hovet tjänstgörande profeter, swedenborgare och magnetisörer förekommer.⁶⁷

Mot bakgrund av denna beskrivning skulle ett mera analytiskt begrepp kunna vara "gustaviansk mystik". Den distinktion som kan uppfattas mellan mystik (grek. *mystikós*: invigd, hemlig) och ockultism (lat. *occultus*: fördold, hemlig) bör också redas ut, liksom även i vilken mån ockulta inslag verkligen ingick i frimureriet. Harry Lenhammar menar att om så är fallet är denna egendomliga blandning begränsad till Stockholms frimurare och till de högre grader som inte bygger på det engelska systemet. Klart besked på denna punkt kan enbart vinnas genom en noggrann genomgång av ordens ritual från denna tid, d.v.s. 1780-talet. Ingenting indikerar emellertid enligt Lenhammar att frimureriet ockultiserades under den gustavianska tiden.⁶⁸ Det outnyttjade källmaterial som här har presenterats jävar inte heller Lenhammars hypotes.

1800-talets intensiva jakt på de mystiska pappren har letts av tunga namn i staten: Engeström, Manderström, Löwenhielm och Klemming har alla varit höga uppsatta frimurare. Manderström säger i klartext vad jakten går ut på: pappren innehåller "mörka ämnen" och skulle i orätta händer leda till "otjellig publicitet" och framställa bl.a. Carl XIII och Reuterholm i en "ganska besynnerlig dager".

De s.k. mystiska pappren utgör numera en mindre, men icke oväsentlig del av Stora Landslogens mera organiskt framvuxna arkiv. Den som lade grunden till detta imponerande arkiv var Gustaf Adolf Reuterholm, Frimurarordens förste överarkivarie. Men släktarkivet finns alltså huvudsakligen i Riksarkivet. Kontrasten är slående om man jämför de Reuterholmska samlingarna där med hertig Carls/Carl XIII:s arkiv, som torde vara det mest skingrade av alla svenska regenters.⁶⁹

⁶⁷ Johansson, Förnuftets orosandar, *Artes* 1/1987.

⁶⁸ Lenhammar, s. 85. Jfr E. Underhill, *Mysticism* (London 1911). Med ockultism menar hon att vissa krafter, vare sig naturliga eller övernaturliga, kan brukas till onda och själviska saker. Ockultismen söker uppnå, mysticismen strävar efter att giva; den förra är förmänten och sluten, den senare ödmjuk och öppen. Om Swedenborgs mystik, se L. Bergquist, *Biblioteket i lusthuset* (Stockholm 1996). Om den kristna västerländska mystiken, se C. Stenqvist, 'Självkännedomens filosofi' i antologin *Tro, vetande, mystik* (Stockholm 2000).

⁶⁹ Carlsson, *Kungens Familjearkiv* (Stockholm 1995) s. 18ff.

Dateringsproblem kring planerna för utbyggnad av försvarsverken på Tavastehus slott under den gustavianska tiden

PEKKA KOSKINEN

I augusti 1772 tog konung Gustav III genom en statskupp nästan helt och hållet makten från ständerna i Sverige. Statskuppen var inte välkommen i Sveriges grannländer Preussen, Danmark och Ryssland, ty med den genomdrevs den nyfördelning av makten som dessa länder hade befarat och som de år 1769 hade ingått allianser för att förhindra. De hade kommit överens om att ifall makten i Sverige skulle övergå från ständerna till kungen så skulle alliansparterna tillsammans genomföra en väpnad intervention för att i Sverige återställa regeringsformen av år 1720. Alliansfördragen blev dock inte förverkligade. Preussen hade tillsammans med Österrike och Ryssland invecklat sig i Polens första delning, som vid tiden för statskuppen ännu pågick. Danmark var ensamt för svagt för att anfälla sin östra granne, och Ryssland hade inte enbart bundit sina krafter vid Polens delning, utan förde också krig mot Turkiet. Dessutom hade Ryssland problem med upproriska livegna. Man kan alltså instämna i den samtida memoarförfattaren greve Axel von Fersen d.ä.:s (1719–1794) bedömning att Sverige inte befann sig i en lika farlig situation som Polen.¹

¹ *Riksrådet och fältmarskalken m.m. grefve Fredrik Axel von Fersens Historiska skrifter*, vol. III. Utg. af R. M. Klinckovström (Stockholm 1869), s. 142–144; Olof Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia* II:2 1721–1792 (Stockholm 1957), s. 262; Pentti Virrankoski, *Anders Chydenius, Demokraattinen politiikko valistuksen vuosisadalta* (Juva

Statskuppen fick sålunda inga omedelbara utrikespolitiska följder. Efter att Turkiet och Ryssland hade slutit fred hösten 1772 kunde Danmark och Ryssland ingå en ny allians, enligt vilken de skulle angripa Sverige på våren 1773.² Nyheten om det nya dansk-ryska förbundet nådde också snabbt Sverige, där man inledde förberedelser för att försvara sig vid ett eventuellt krig. Gustav III försökte få Jakob Magnus Sprengtporten (1721–1786), som hade planerat statskuppen, att åta sig att bli militär överbefälhavare i Finland, men enligt von Fersen gick Sprengtporten inte med på detta. I stället utnämndes general Bernt Otto Stackelberg (1703–1787) till överbefälhavare.³ Förråd anskaffades till magasinerna, vakanserna i armén fylldes, transportutrustningen sattes i skick och en mobilisering företogs.⁴ Även fästningarnas skick granskades och ett av objekten för detta var Tavastehus slott.

För Tavastehus slott utarbetades en plan för iståndsättande av fästningen, som jag har kallat ”nödbefästningsplanen”.⁵ Planen blev nämligen färdigställd bara ett dygn efter att Gustav III hade gett order om att den skulle utarbetas.⁶ För fastställandet av tidpunkten hade jag endast kunnat använda rit-

1986), s. 275; Veikko Talvi, *Rajalääni–Kaakkoisen Suomen vaiheita*. Kymen lääninhallituksen julkaisuja 27 (Kouvola 1986), s. 60.

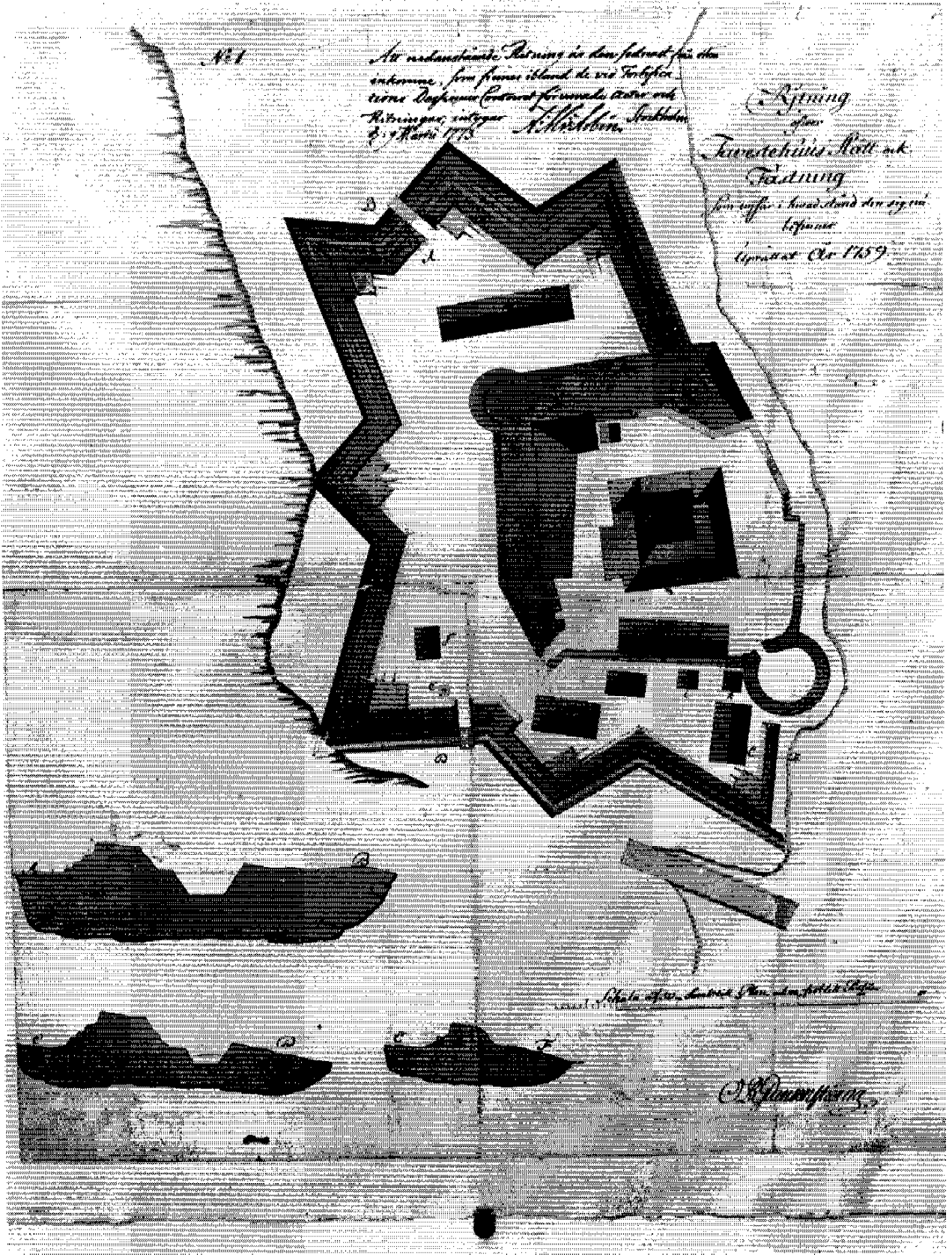
² Gudmund Jöran Adlerbeth, *Historiska anteckningar*, vol. I. Utg. af Gust. Andersson (Örebro 1856), s. 10; Valfrid Billing, *Sveriges förvecklingar med Utländska Magter i anledning af 1772 års revolution* (Stockholm 1856), s. 3; Jägerskiöld, s. 264; Ole Feldbaek, 'Eighteenth-Century Danish Neutrality: Its Diplomacy, Economics and Law', *SJH* 1/1983, s. 16.

³ Bernt Otto Stackelberg inledde sin militära karriär i Finland vid 11 års ålder. Under sin bana tjänstgjorde han huvudsakligen i svenska Pommern och i Finland. År 1763 utnämndes han till president för krigsrätten. År 1770 befordrades han till generallöjtnant och till fältmarskalk 1787. B. O. Stackelberg dog på Stor-Heikkilä kronoboställe vid Åbo. Gustaf Engstierna, *Svenska adelns ättartavlor*, vol. VII (Stockholm 1932), s. 478, 487.

⁴ Krigsexpedition 15.3.1773. Vol. 78. År 1773. Registratur 1719–1824. B I a. SRA; Fersen, s. 166–167; Billing, s. 18–19; E. G. Palmén, 'Suomen kansan puolustus-taakka eri aikoina', *Oma maa* I (Porvoo 1907), s. 593–594; Jägerskiöld, s. 265.

⁵ Se t.ex. Pekka Koskinen, *Hämeen linnan ympäristövaikutukset kustavilaisella ajalla*. Tampere – Tutkimuksia ja kuvauksia IX. Julk. Tampereen Historiallinen Seura (Hämeenlinna 1988), s. 76; Pekka Koskinen, *Hämeen linnan kehittäminen kustavilaisen ajan tukilinnoitukseksi 1720-luvulta vuoteen 1782*. Licentiatarbete i Finlands historia. Tammerfors universitet 1991, s. 164; 'Hämeen linna Ruotsin puolustuksen osana kevään 1773 kriisin aikana', *Niin tuli sota maahan! Sotien ja sotalaitoksen vaikutus suomalaiseen yhteiskuntaan*. Toim. Jari Niemelä. THArk 49 (Turku 1995), s. 197.

⁶ Koskinen, *Hämeen linna Ruotsin puolustuksen osana*, s. 197.

Allt nedanstående Ritning är den faktiskt från den inkomne, som finnes ibland de vid Fortifikationen i Sveaborgs Fästning förordade teckningar och Ritningar, utgitt den 9 Mars 1788

Ritning
af
Sveaborgs Fästning
för utgifva i År 1789

År 1789

Pekka Koskinen

Bild 1. Generalkvartermästarelöjtnant O. R. Glansenstiernas situationsritning över Tavastehus slott av år 1759. Av situationsritningen framgår de på 1730-talet uppförda tenaljvallarna och det sannolikt 1741 byggda kronobageriet, som vid tiden för ritningens tillkomst utom som bageri också användes som trävaruförråd för kanonvagnar. På norra sidan mellan tenaljvallarna och ringmuren finns en barack för officerare, underofficerare och hantverkare.

På situationsritningen har generalkvartermästare von Arbin 9.3.1773 tillagt följande text: "Att nedanstående Ritning är den sednast från orten inkomne, som finnes ibland de vid Fortifications Dessineur Contoiret förvarade Acter och Ritningar, intygar." (Rjtning öfwer Tavastehuus Slätt ock Fästning som wjsar i hwad stånd den sig nu befinner. Uprättad år 1759. Tavastehus. Nr 35. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA; Mirja Kanerva, Hämeen linnan kruununleipomo. *Arx Tavastica* 5. Julk. Hämeenlinna-Seura. Turenki 1980, s. 16.)

ningen för befästningsplanen⁷ och generalkvartermästaren Olof Reinhold Glansenstiernas⁸ situationsritning från 1759.⁹ Men i januari 2001 hittade jag på Riksarkivet i Stockholm två intressanta memorial¹⁰ som på ett väsentligt sätt ansluter sig till befästandet av Tavastehus under den gustavianska epoken. Med deras hjälp kan man slå fast när Gustav III givit uppdraget att utarbeta såväl "nödbefästningsplanen" som den tre år senare färdigställda planen för bastionbefästningen.¹¹ Memorialen visar också att de båda befästningsplanerna har rikligt med överensstämmelser. Att de hittades i Riksarkivet var

⁷ Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta Kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus. Nr 44a. Stads- och fästningsplaner (Sfp). Finland. Utländska kartor. SkrA.

⁸ Olof Reinhold Glansenstierna (1704–1774) var son till generalkvartermästaren Lorenz Glansenstierna (1672–1740). Lorenz Glansenstierna hade bl.a. utarbetat en befästningsplan för Tavastehus slott och en försvarsplan för Finland. Olof Reinhold Glansenstierna inträdde som volontär vid fortifikationskåren redan som 15-åring 1719. Därefter tjänstgjorde han bl.a. som konduktör vid Stockholms fortifikationsbrigad och som kommandant för Tavastehus slott, en befattning som han utnämndes till år 1751. Till generalkvartermästare befordrades han år 1755. Gustaf Elgenstierna, *Svenska adelns ättartavlor*, vol. III (Stockholm 1927), s. 77; Koskinen, *Hämeen linnan kehittäminen*, s. 122.

⁹ Rjtning öfwer Tavestehuus Slätt ock Fästning som wjsar i hwad stånd den sig nu befinner, Uprättad år 1759. Tavastehus. Nr 35. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA. Jfr bild 1.

¹⁰ Underdånigste Memorial, Nr 425, von Arbin 15.3.1773. M 846. SRA; Underdånigste Memorial, Nr 1817, von Arbin 15.12.1776. M 847. SRA.

¹¹ Dessein till en På Nådigste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärckt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott jemte Nödige Logementer och utrymme för Garnizonen, Slotts- och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och Skiul m.m. Besörgd af A. M. v. Arbin 1776. Tavastehus. Nr 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.

i och för sig en slump, ty ritningar till befästningsplaner – memorialen är textdelar till befästningsplanernas ritningar – förvaras normalt i Krigsarkivet. Orsaken till att proveniensprincipen frångåtts och akten splittrats har inte kunnat utredas.

”Nödbefästningsplanen”

Den av generalkvartermästaren och chefen för kungliga fortifikationsverket Axel Magnus von Arbin utarbetade ”nödbefästningsplanen”¹² och det tillhörande memorialet hade som sitt underlag det brev som Gustav III hade sänt till general Stackelberg, och detta brev byggde i sin tur på uppgifter från överste Nordencreutz vid finska fästningsbrigaden. Enligt den sistnämnde – citatet är hämtat från general Stackelbergs brev – ”har denna nästan mitt i landet belägna fästning alltid använts och används alltjämt såsom förrådsbyggnad och arsenal”.¹³ Överste Nordencreutz gav dock ingen positiv bild av slottets skick.¹⁴ Till andra våningen i det medeltida slottet kom man via borggården längs trappor på utsidan, och framskridandet från rum till rum i andra våningen skedde från en korridor som löpte runt borggården, vilket han fann vara såväl opraktiskt som farligt. Slottets murar var illa nedfallna, och även den ringmur som omgav slottet var på många ställen nedrasad. Försvarsanordningarna, som var byggda av jord och bestod av vågräta mellanplåtar, vallar och vallgravar uppförda på de sluttande vallarna, var förstörda. Kanonerna, mörsarna och lavetterna var inte i brukbart skick. Officerarnas

¹² Axel Magnus Arbin (f. 1717) anslöt sig år 1733 som frivillig till fortifikationstrupperna, befordrades 1741 till löjtnant, 1745 till major och 1764 till generalkvartermästarelöjtnant. År 1762 adlades han med namnet von Arbin, 1768 utnämndes han till ledamot av krigsrätten och 1773 till generalkvartermästare och direktör för kungliga fortifikationen. Eftersom han redan den 29 december 1772 i ett brev av Gustaf von Carlson omtalas som generalkvartermästare och direktör är det sannolikt att han redan i slutet av år 1772 hade utnämnts till denna befattning. Gustaf von Carlson 29.12.1772 uppå nådigste befallning. Följebrev till konungen. Nr 2064 M 846. SRA; Anteckningar rörande generalmajoren m.m. A. M. v. Arbins lefwande. A. M. v. Arbins arkiv. SkrA; *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. II, red. Bertil Boëthius (Stockholm 1920), s. 101, 103.

¹³ General Stackelberg till Gustav III, 7.12.1772. M 846. SRA. General Stackelbergs brev anlände till Gustav III den 18 december 1772. Ibid. Även Kristian Linnell har i sin avhandling omtalat att slottet användes som vapen- och spannmålsförråd. Kristian Linnell, *Yleispiirteinen historiateos Hämeestä. Akateteeminen väitöskirja vuodelta 1748*. Tampereen Historiallisen Seuran julkaisu X (Tampere 1958), s. 48.

¹⁴ Överste Nordencreutz till general Stackelberg 29.12.1772. M 846. SRA. Överste Nordencreutz brev anlände till Stackelberg den 2 januari 1773. Ibid.

utrymmen, kasernerna och förrådsbyggnaderna var inte heller de i gott skick. Dessutom fanns det för få barackbyggnader, vilket gjorde att garnisonen, som bestod av bara 63 man, var inkvarterad i staden.

Eftersom slottet enligt överste Nordencreutz borde bevaras föreslog han att både slottet och dess försvarsanordningar skulle iståndsättas så snart som möjligt. Fästningen behövde ofrånkomligen både ett nytt kommandanthus och nya barack- och förrådsbyggnader. Däremot behövde fångbyggnaden, som var i uselt skick, inte förnyas eftersom det vore bättre att förvara fångarna i Helsingfors, där också domstolen fanns. Därigenom skulle man besparas transportkostnaderna. På grund av fästningens dåliga försvarsförmåga hade general Stackelberg enligt egen uppgift gett överste Nordencreutz order att låta tillverka spanska ryttare att placeras i fästningens omgivning på utsatta ställen. För att effektivera försvaret var det nödvändigt att öka garnisonens storlek till 124 man.¹⁵

Behovet att höja Tavastehus slotts försvarsberedskap omtalades för von Arbin i ett brev av den 29 december 1772 undertecknat av Gustaf von Carlson och som von Arbin fick i sin hand först den 16 januari 1773. I brevet åberopas konungens befallning att utarbeta en plan för att höja Tavastehus slotts försvarsskick.¹⁶ Följande gång var frågan uppe i ett brev till von Arbin av den 26 januari 1773. Detta fick han redan den 3 februari 1773. I brevet fick von Arbin bevisligen i uppdrag att utarbeta en plan för höjande av Tavastehus slotts försvarsskick.¹⁷ Sålunda är datumen 26.1.1773 och 3.2.1773 de mest väsentliga när det gäller "nödbefästningsplanen". Breven visar också att uppgiften att höja försvarsskicket på inlandsborgen gavs till rikets högsta fortifikationsofficer, ty i detta brev har von Arbin titlarna "generalkvartermästare och chef för kungliga fortifikationsverket".¹⁸

Innehållet i generalkvartermästare von Arbins memorial var i korthet följande: I själva huvudborgen var det tillräckligt med den av överste Norden-

¹⁵ Stackelberg till Gustav III 7.12.1772. M 846. SRA. Brevet anlände till Gustav III den 29 december 1772. Ibid.

¹⁶ Gustaf von Carlson uppå nådigste befallning 29.12.1772. Följebrev till konungen. Nr. 2064. M 846. SRA.

¹⁷ Jonas Arnell uppå nådigste befallning 26.1.1773. Följebrev till konungen. Nr 258. M 846. SRA.

¹⁸ Gustaf von Carlson uppå nådigste befallning 29.12.1772. Följebrev till konungen. Nr 2064. M 846. SRA; Jonas Arnell uppå nådigste befallning 26.1.1773. Följebrev till konungen. Nr. 258. M 846. SRA.

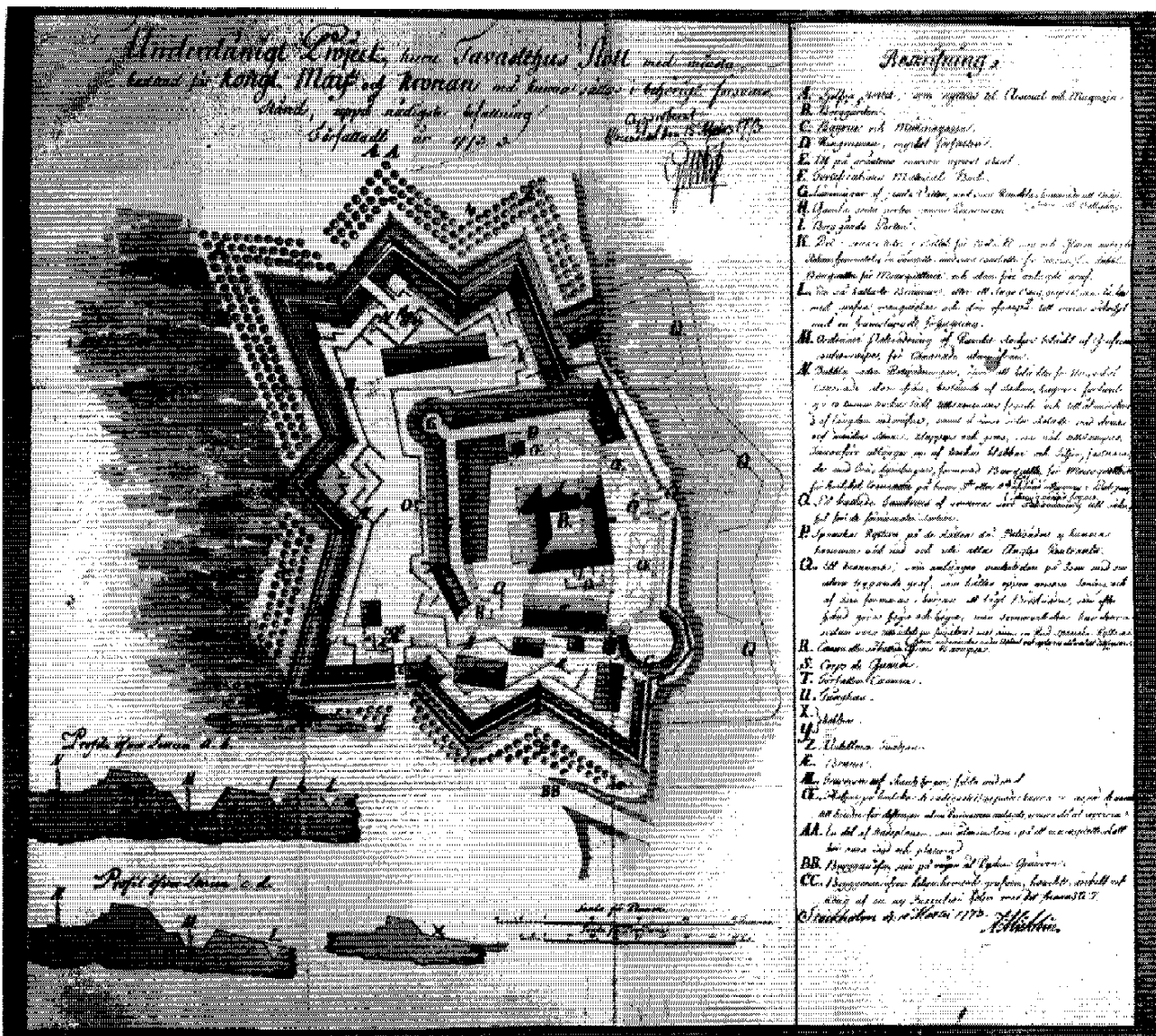

Bild 2. Den godkända versionen av "nödbefästningsplanen". Generalkvartermästare von Arbin planerade att höja försvarsskicket på Tavastehus slott bl.a. med hjälp av varggropar, som syns utanför tenaljvallarna, med bastionartade och tenaljartade formationer av palissadstängsel innanför tenaljvallarna, med en kronborg av is och med spanska ryttare. Planen med tillhörande memorial godkändes och Gustav III gjorde en påteckning om saken den 15 mars 1773 på planritningen. (Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Författadt år 1773. Tavastehus. Nr. 44a. Sff. Finland. Utländska kartor. SkrA.)

creutz föreslagna reparationen av trapporna och förbindelsekorridoren. Om tiden och pengarna räckte till borde också de nedrasade och nedrivna delarna av ringmuren uppmuras på nytt, vilket skulle göra det nödvändigt att bygga en kaponjär på sidan mot sjön. Eftersom det inte vore möjligt att snabbt utföra detta, borde man i stället ty sig till en temporär lösning genom att tillslu-

ta ändarna på försvarslinjen mot sjön genom dubbla, med varandra sammanbundna stödmurar, där det mellanliggande utrymmet skulle fyllas med stenar och lera. Utöver detta behövdes för att ersätta kaponjären en palissad för att säkra flanken mot sjön, såsom kan observeras på ritningen över befästningsplanen. Där borde också spanska ryttare utplaceras.¹⁹

I "nödbefästningsplanen" betonades försvaret av flanken mot sjön, ty den var mest hotad vintertid. Försvaret av denna sida var avsett att genomföras på ett helt nytt sätt. Man planerade nämligen att i sjön bygga en kronborg av is och utanför den en öppen vak, som skulle hållas fri från tillfrysning. Av den is som togs upp ur vaken skulle man bilda bröstvärn, en kronborg, som under vinterns lopp skulle göras högre. På sommaren skulle som förstärkning av försvaret på denna sida en extra rad av spanska ryttare förslås. Dessa skulle förläggas till ställen där pålningen inte nådde tillräckligt långt ut och där det hade uppstått döda vinklar. De spanska ryttarna skulle sättas ut på stranden på våren och tas bort först då vattnet frös till. På ringmuren skulle åter musketörer utposter. På tenaljvallarna, som hade blivit lägre, kunde i sin tur några järnkanoner av grov kaliber placeras, och bakom dem kunde man även utpostera musketörer.²⁰

Tenaljvallarna, som hade byggts runt slottet på 1730-talet, var illa nedslitna. von Arbin föreslog i sitt memorial att också de skulle iståndsättas med hjälp av varggropar, som skulle grävas framför vallarna. Den uppgrävda jorden skulle användas till att höja vallarna. Innanför bröstväret skulle uppföras ett palissadstängsel som skulle hindra fienden att ta sig in i fästningen. Till försvaret av ingången behövdes åter både ett palissadstängsel och spanska ryttare, som tillsammans med kanonerna skulle förhindra fienden att ta sig in i fästningen. I själva verket visar planritningen att palissadstängslet skulle uppföras i samband med tenaljvallarna en bit innanför dessa längs ringmuren. Ingången till fästningens inre delar skulle säkras med bastionartade formationer av palissadstängsel. De förfallna kasernbyggnaderna, som det inte längre var mödan värt att reparera, skulle rivas ned, och nya i stället byggas innanför ringmuren. Officersbaracken norr om slottet mellan ringmuren och te-

¹⁹ Underdånigste Memorial, von Arbin 10.3.1773. M 846. SRA; Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta Kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus. Nr 44a. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA. Se bild 2.

²⁰ Ibid.

Bild 3. Den icke godkända versionen av "nödbefästningsplanen". Skillnaden gentemot den godkända versionen återfinns på kronborgen av is. Denna version har eventuellt kvarstannat hos von Arbin och använts av honom. (Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Författadt år 1773. Tavastehus. Nr. 44b. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.)

naljvallarna var enligt von Arbin i reparationsdugligt skick och behövde inte ens flyttas någon annanstans.²¹

Det finns två versioner av planen för att förbättra försvarsskicket på Tavastehus slott, av vilka den ena har påteckning om godkännande av Gustav III.²² Kronborgen av is saknar underteckning både i den utförliga och den kortfattade versionen. I rubriken på denna version är ordet "uprättadt" överstruket och ersatt med ordet "författadt", som även förekommer i den godkända versionen.²³ Det är inte säkert att planritningarna är av samma ålder. Sannolikt är att den version som saknar anteckning om godkännande är en konceptversion, där man bl.a. har tänkt på versioner av en kronborg av is och på vilken det ursprungligen skrivna "uprättadt" har ersatts med "författadt". Då problempunkten (storleken på kronborgen av is) hade diskuterats och då generalkvartermästaren hade fattat sitt eget beslut (den vidlyftigare versionen av kronborgen) utarbetades den renritade versionen, som fördes för godkännande till riksrådets avdelning för krigsärenden och på vilken Gustav III skrev anteckningen om godkännande efter sammanträdet.²⁴

²¹ Ibid.

²² Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta Kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus. Nr 44a. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA; Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta Kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus, Nr 44b. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.

²³ Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta Kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus. Nr 44b. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA. Se bild 3.

²⁴ Underdånigst Memorial, von Arbin 15.3.1773. M 846. SRA; Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta Kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus. Nr 44a. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA; Dessein till en På Nådigste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärckt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus slott jemte Nödige Logementer och utrymmen för Garnizonen, Slotts- och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och Skiul m.m. Besörg af A. M. v. Arbin 1776. Tavastehus. Nr 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.

Bild 4. Huvudritningen för bastionbefästningsplanen av år 1776. På ritningen syns två inom varandra belägna bastionförsvarslinjer samt den med punkterad linje utmärkta gamla tenaljvallinjen. På den södra borggården syns den med en punkterad linje markerade kasernbyggnaden av trä. (Dessein till en På Nådigste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärckt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott jemte Nödige Logementer och utrymme för Garnizonen, Slotts- och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och Skiul m.m. Besörgd af A.M. v. Arbin 1776. *Tavastehus. Nr 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.*)

”Nödbefästningsplanen” anlände enligt en på memorialet gjord anteckning till riksrådets avdelning för krigsärenden för behandling den 12 mars 1773 och godkändes i rådet den 15 mars 1773.²⁵ För att planen omedelbart skulle kunna genomföras var tidpunkten både för dess tillkomst och godkännande alltför sen. Det praktiska arbetet hade därmed sannolikt kunnat inledas först i början av april, ty för att informationen skulle kunna nå från Stockholm till Tavastehus måste minst två veckor reserveras.²⁶ Eftersom marken sannolikt ännu i det skedet var i tjäle skulle det enda möjliga arbetet vid denna tidpunkt ha varit att bygga kronborgen av is i Vanajavesi. Det omedelbara behovet av att genomföra iståndsättningsplanen försvann redan i april 1773 sedan Danmark och Ryssland givit sina fredsförsäkringar. Detta gav tid att utveckla en ”nödbefästningsplan” som byggde på temporära lösningar, men fredsförsäkringarna innebar inte att speciellt Ryssland skulle ha frångått sina mål enligt förbundstraktaten, d.v.s. att frihetstidens regeringsform skulle återställas i Sverige.

Bastionförsvarsplanen och planernas överensstämmelser

Generalkvartermästaren von Arbins andra plan för att höja försvarsskicket på Tavastehus slott är daterad den 15 december 1776. Den godkändes vid riksrådets sammanträde för krigsärenden den 30 januari 1777.²⁷ Planen godkän-

²⁵ Krigsexpedition 15.3.1773. Vol. 78. År 1773. Registratur 1719-1824. B I a. SRA.; Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus. Nr. 44a. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.

²⁶ Koskinen, *Hämeen linna Ruotsin puolustuksen osana*, s. 201.

²⁷ Underdånigste Memorial, von Arbin 15.12.1776. M 847. SRA; Dessein till en På Nådigste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärckt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott jemte Nödige Logementer och utrymme för Garnizonen, Slotts- och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och skiul m.m. Besörgd af A. M. v. Arbin 1776. Tavastehus. Nr 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA. Se bild 4.

des vid en tidpunkt då det läge som hade skapats genom statskuppen i augusti 1772 ännu rådde, varigenom Rysslands mål på grundval av förbundstraktaterna 1769 och 1772 och fredsavtalet i Nystad 1721 ännu var att återställa frihetstidens regeringsform. De fredsförsäkringar som hade givits år 1773 hade endast stoppat förverkligandet av den intervention som hade planerats äga rum på våren 1773. I praktiken upphörde den situation som hade uppstått genom statskuppen i augusti 1772 först genom freden i Värälä 1790, då Ryssland frångick artikel sju i fredsavtalet av år 1721.

Någon exakt uppgift om den tidpunkt då generalkvartermästare von Arbin fick uppgiften att utarbeta en ny plan för förbättring av Tavastehus slotts försvarsskick finns inte. Han hade enligt egen uppgift fått uppdraget i slutet av år 1775.²⁸ Som stöd för hans uppgift har återopats den resa som Gustav III sommaren 1775 företog i rikets östra del, i vilken resa även generalkvartermästaren deltog, samt riksrådet greve Fredrik Sparres (1734–1803) vid rådets sammanträde i slutet av februari 1776 framförda påminnelse. Denna gällde von Arbins löfte, ”som denne har givit rörande en plan för att iståndsätta Tavastehus slott”.²⁹ I sitt memorial hänvisade generalkvartermästare von Arbin dock till förlidna 16 mars, vilket avser den 16 mars 1775. Då hade riksrådet Sparre ”befallt”, som generalkvartermästaren uttrycker saken, att om någonting beslöts om ordnandet av Finlands försvar, borde medel beviljas för att reparera Tavastehus slott i syfte att förbättra dess försvarsskick.³⁰ von Arbin hänvisar också till datumet 15.3.1773, då ”nödförsvarsplanen” godkändes. Också om man inte skulle gå fullt så långt bakåt i tiden, så bör det konstateras att *terminus post quem* för uppdragets givande är 15.3.1773 och *terminus ante quem* november-december 1775.

Kort beskriven ser bastionbefästningsplanen ut på följande sätt. Den har två inre försvarslinjer, som går samman på sidan mot sjön. På den inre linjen fanns det fulla bastioner i norra och södra hörnet, medan i östra och västra hörnet rundlarna från 1500-talet utnyttjades. Den yttre linjen bestod av såväl hela som halva bastioner, av vilka de förstnämnda var belägna i norra och västra hörnet, medan åter i den ända som vätter mot stadens nya läge, d.v.s. i söder och öster, fanns endast halvbastioner för att säkra den bro över sjön

²⁸ General Majoren m.m. von Arbins Merit-Förteckningar. Förteckning nr 35. Axel Magnus von Arbins arkiv. SkrA.

²⁹ Krigsexpeditionen 25.2.1776 § 1, vol. 89. Huvudserie A I a. Riksrådsprotokoll i renskrift, SRA; Koskinen, *Hämeen linnan kehittäminen*, s. 175.

³⁰ Underdånigste Memorial, Nr 1817, von Arbin 15.12.1776. M 847. SRA.

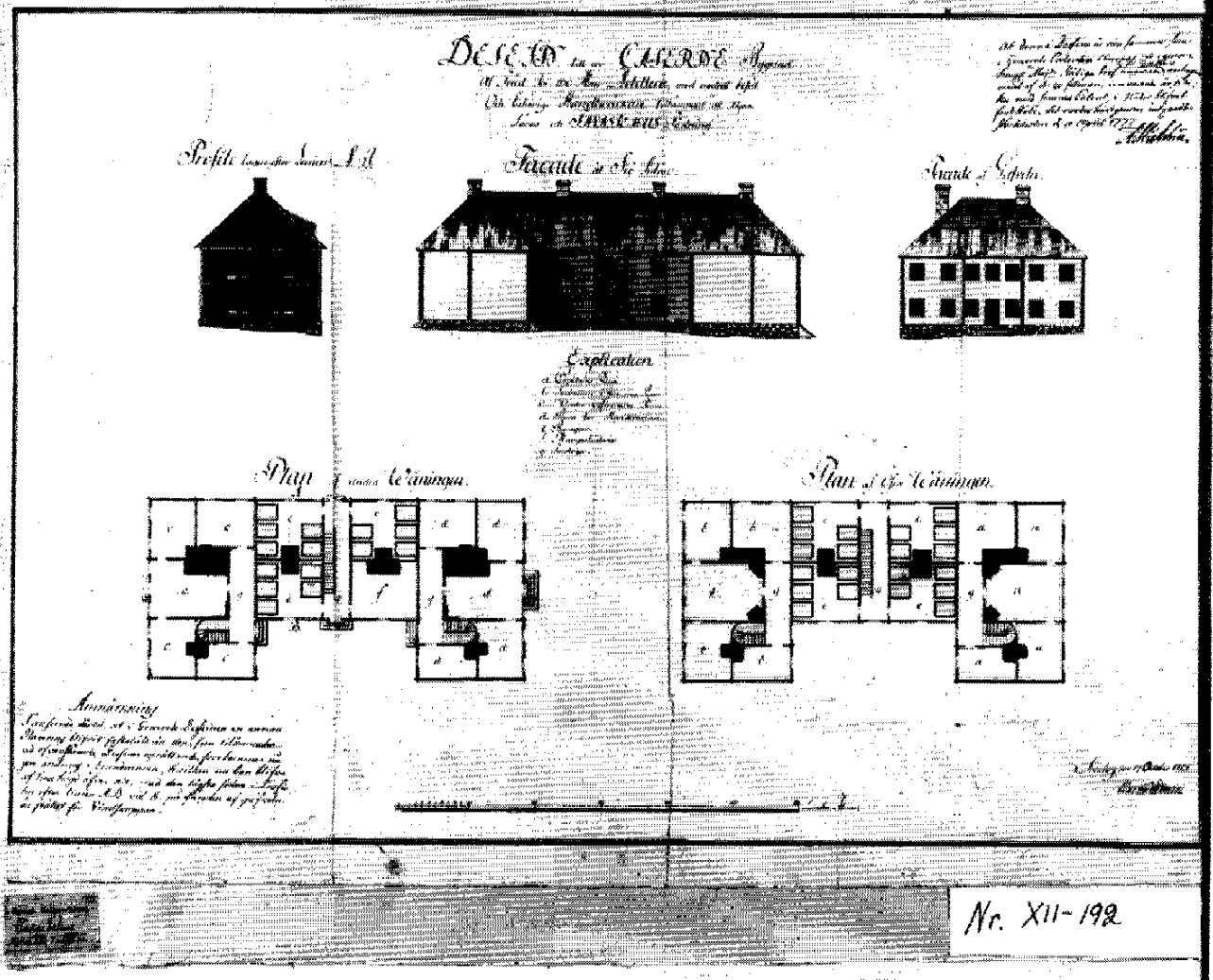

Bild 5. Plan för en kasernbyggnad av trä från år 1775. (Dessein till en Caserne Byggnad af Träd För 100 Man Artillerie, med nödigt befäl Och behörige Handwärfkare tillämnad at upföras uti Tavastehus Fästning, Sveaborg d. 14 october 1775. A. Wadman. Tavastehus. Nr 192. Sff. Finland. Utländska kartor. SkrA.)

som hade färdigställts år 1741.³¹ För att säkra flanken mot sjön hade man ritat en kaponjär. Den yttre försvarslinjen omgavs av en vattengrav.³²

I memorialet av år 1776 hänvisas inte endast till huvudplanritningen, utan också till de planritningar som kompletterade denna, av vilka en framställde

³¹ Aino Katermaa, *Hämeenlinnan kaupungin muutto 1736–1778*. Hark 94. FHS (Vammala 1989), s. 105; Aino Katermaa, 'Kaupunki väärässä paikassa – Hämeenlinnan kaupungin muutto ja linnan puolustusvalmius 1700-luvulla', *Linnassa ja sen liepeillä. Elämää Hämeen linnassa*. Hämeenmaa XV. Julk. Hämeen Heimoliitto (Hämeenlinna 1990), s. 108.

³² Underdånigste Memorial, von Arbin 15.12.1776. M 847. SRA; Dessein till en På Nä-

Bild 6. Plan för byggnader vid ringmuren av år 1776. Det sannolikt 1741 färdigställda bageriet syns på nedre kanten av ritningen på rundelns vänstra sida. Som fortsättning på bageriet är högvakten inritad. I den västra ringmursbyggnaden planerades en pistolsmedja och tre vagnslider. I ringmursbyggnaderna i norr är inplacerade logement för 45 soldater samt köksutrymmen. I den östra ringmursbyggnaden skulle åter logement för officerare och underofficerare samt sessionssal för krigsrätten ha inplacerts. Av dessa byggnader blev den östra ringmursbyggnaden inte förverkligad. (Jfr bild 4. (Plan à vue d'oiseau öfver Gamla Tavastehus Slott, jemte Plan au rez de chaussée till de nödvändigaste Byggnader för Garnizonen och Förråderne, besörgd 1776. *Tavastehus. Nr. 49. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.*)

ringmursbyggnaderna. Den i ganska dåligt skick befintliga ringmuren försökte man utnyttja så mycket som möjligt. Vidare planerades i ringmursbyggnaderna en pistolsmedja, ett vagnslider, en officerspaviljong, manskapsutrymmen för 45 man, köksutrymmen, en mötessal för krigsrätten och en högvakt. I memorialet behandlades också kostnaderna på konkret nivå. Av ringmursbyggnaderna hade bageriet uppförts redan på 1740-talet.³³ På yttre borggården har inritats en kasernbyggnad av trä för 100 soldater.³⁴ Totalt skulle fästningen efter att planen genomförts rymma 145 meniga samt officerarna.³⁵

”Nödbefästningsplanen” och bastionbefästningsplanen uppvisar överensstämmelser, som omtalas både i memorialen och i planritningarna och som alltså här bör presenteras.

För det första bör det omtalas att det i bägge planerna finns inritade två försvarslinjer, en inre och en yttre. Dessa går samman på sidan mot sjön. Till

digste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärckt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott jemte Nödige Logementer och utrymme för Garnizonen, Slotts- och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och Skiul m.m. Besörgd af A. M. v. Arbin 1776. *Tavastehus. Nr. 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.*

³³ Mirja Kanerva, *Hämeen linnan kruununleipomo*. *Arx Tavastica* 5. Julk. Hämeenlinna-Seura. (Turenki 1980), s. 15.

³⁴ Dessein till en Caserne Byggnad af Träd För 100 Man Artillerie, med nödigt befäl Och behörige Handtvärkare tillämnad at upföras uti Tavastehus Fästning, Sveaborg d. 14 October 1775. A. Wadman. *Tavastehus. Nr. 192. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.* Se bild 5.

³⁵ Dessein till en På Nädigste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärckt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott jemte Nödige Logementer och utrymme för Garnizonen, Slotts- och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och Skiul m.m. Besörgd af A. M. v. Arbin 1776. *Tavastehus. Nr. 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA*; Plan à vue d'oiseau öfver Gamla Tavastehus slott, jemte Plan au rez de chaussée till de nödvändigaste Byggnader för Garnizonen och Förråderne, besörgd 1776. *Tavastehus. Nr. 49. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.* Se bild 6.

förstärkning av försvaret på denna sida har planerats en kaponjär, som i ”nödbefästningsplanen” 1773 är tänkt att förverkligas temporärt på grund av det hotande läget. Platsen för kaponjären förändrades inte på de tre åren, utan den är i bägge planerna placerad i mitten av nordöstra väggen.³⁶

Ett annat gemensamt drag som bör nämnas är uppförandet av bastioner. Bastionbefästningsplanen av år 1776 är naturligtvis redan i sig själv försedd med bastioner, men samma fenomen kan också iakttas i ”nödbefästningsplanen”. En helbastion kan urskiljas i den inre försvarslinjens västra polygon, halvbastioner åter i den inre försvarslinjens södra polygon. Däremot kan någon bastionutformning inte iakttas på den yttre palissadförsvarslinjen. Bastionerna åberopas också i memorialet.³⁷

Som en tredje överensstämmande faktor bör nämnas kostnaderna. I rubriken till ”nödbefästningsplanen” nämns att planen påvisar hur försvarsskicket på Tavastehus slott kunde förbättras ”med minsta kostnad”.³⁸ Eftersom kostnaderna omtalas med samma tonläge också i det memorial som är daterat i december 1776³⁹ är det skäl att anta att orsaken är att det fanns alltför många

³⁶ Underdånigst Memorial, von Arbin 15.3.1773. M 846. SRA, Underdånigst Project, huru Tavastehus Slott med minsta Kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus. Nr. 44a. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA; Dessein till en På Nådigste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärckt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott jemte Nödige Logementer och utrymme för Garnizonen, Slotts- och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och Skiul m.m. Besörgd af A. M. v. Arbin 1776. Tavastehus. Nr. 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.

³⁷ Underdånigst Memorial, von Arbin 15.3.1773. M. 846. SRA; Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta Kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus. Nr. 44a. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.

³⁸ Underdånigst Memorial, von Arbin 15.3.1773. M 846. SRA; Underdånigt Project, huru Tavastehus Slott med minsta kostnad för Kongl. Majjt och Kronan må kunna sättas i behörigt försvarsstånd, uppå nådigste befallning. Tavastehus. Nr. 44a. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA; Dessein till en På Nådigste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärckt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott jemte nödige Logementer och utrymme för Garnizonen, Slotts- och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och Skiul m.m. Besörgd af A. M. v. Arbin 1776. Tavastehus. Nr. 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.

³⁹ Underdånigste Memorial, von Arbin 15.12.1776. M 847. SRA; Dessein till en på Nådigste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärckt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott jemte Nödige Logementer och utrymme för Garnizonen, Slotts-

försvarsprojekt som krävde mycket pengar, såsom flott- och befästningsplaner.

Huvudplanritningen, de kompletterande planritningarna och memorialet godkändes vid riksrådets sammanträde för krigsärenden den 30 januari 1777. Befästningsarbetet inleddes på våren samma år.⁴⁰

Sammanfattning

Uppdraget att utarbeta planen för förbättring av försvarsskicket på Tavastehus slott gavs den 3 februari 1773 till rikets högste fortifikationsofficer, generalkvartermästaren och chefen för kungliga fortifikationsväsendet Axel Magnus von Arbin. Han utförde arbetet på fem veckor, ty planen är daterad den 10 mars 1773. Fem dygn senare godkändes den vid ett sammanträde för krigsärenden i riksrådet. Planen hade sitt ursprung i uppgiften om att slottet var i dåligt skick. Det är således sannolikt att någon plan skulle ha utarbetats även utan det dansk-ryska hotet. Tidtabellen hade dock sannolikt varit en annan. Planen verkställdes inte, ty den omedelbara orsaken till dess uppgörande försvann i april 1773, då Danmark och Ryssland gav sin fredsförsäkran. Den ursprungliga orsaken – slottets dåliga skick – kvarstod däremot.

”Nödbefästningsplanen” blev en temporär lösning. Generalkvartermästare von Arbin fick på nytt i uppdrag att uppgöra en plan i syfte att förbättra försvarsskicket på Tavastehus slott. Uppdraget erhöll han någon gång mellan den 15 mars 1775 och utgången av samma år. Då von Arbin satte i gång med att utarbeta bastionbefästningsplanen, hade han till sitt förfogande en grundval – en version av ”nödbefästningsplanen” utan påteckning om godkännande, som hade kvarblivit hos honom och som han kunde utveckla vidare. Huvudritningen till planen för bastionbefästningen jämte kompletterande planritningar och memorial godkändes vid riksrådets sammanträde för krigsärenden den 30 januari 1777.

I planen av år 1776 ingick det som i ”nödbefästningsplanen” 1773 hade

och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och Skiul m.m. Besörgd af A. M. v. Arbin 1776. Tavastehus. Nr 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA.

⁴⁰ Dessein till en På Nådigste Befallning Förbättrad Flanquering och med våt Lunett förstärkt Profil uppå Retranchementet vid Tavastehus Slott jemte Nödige Logementer och utrymme för Garnizonen, Slotts- och Tyg-Stats Betjening, Handtvärkare, Verkstäder, Tyghus och Skiul m.m. Besörgd af A. M. v. Arbin 15.12.1776. Tavastehus. Nr 47. Sfp. Finland. Utländska kartor. SkrA; 1777 Års Relation för Tavastehus Fästning. Finska fästningsrelationer och förslag. Tavastehus fästning. Fästningsrelationer 1777. Vol. 1. SkrA.

framlagts som en tanke: två försvarslinjer, som båda i planen av år 1776 var bastionlinjer, och en kaponjär för att säkra flanken mot sjön. Då fästningens manskapsstyrka tas upp i "nödbefästningsplanen", tas även den saken upp i bastionbefästningsplanen, och utrymmen för 145 man inryms i fästningen. Samtidigt avses användningen av stadsborgarnas bostäder som inkvartering för soldater upphöra. Såsom framhållits är också strävan efter en så förmånlig lösning som möjligt en faktor som förenar de båda planerna. Det kan därför hävdas, att "nödbefästningsplanen" av år 1773 var ett förstadium till bastionbefästningsplanen 1776, även om den förstnämnda var en helt självständig plan.

Axel Hägerström och Gunnar Myrdal

Om den svenska värdenihilistiska traditionen

JOHAN STRANG

Alva och Gunnar Myrdal hör till de mest omstridda personerna i Sveriges moderna historia. Diskussionen har gällt (och gäller fortfarande) huruvida de skall gå till historien som hjältar eller skurkar. Skall vi minnas dem som nobelprisvinnande arkitekter till det lyckliga folkhemmet eller som steriliseringsivrande, elitistiska och inhumana socialingenjörer? Under senare år har kritiken varit ljudligare än hyllningarna. Särskilt Alva har klandrats för att hon var en dålig mor som hellre gav sitt barn en diagnos än lyssnade till det.¹

Gemensamt för både kritiken och hyllningarna av makarna Myrdal är modernitetsperspektivet. Alva och Gunnar uppfattas i bägge läger som progressiva rationalister, obotliga framstegsoptimister, som ständigt var på jakt efter moderna vetenskapliga lösningar till allehanda sociala frågor. Det kunde röra sig om att finna de riktiga leksakerna, om att planera den funktionella bostaden, om att föra en konjunktursutjämnande ekonomisk politik eller helt enkelt om att förbättra människomaterialet. Gamla mönster och föreställningar skulle ersättas med moderna och rationella praktiker. Medan Myrdalanhängarna ser denna strävan som något i grunden positivt menar kritikerna att den framstegsiver som Alva och Gunnar gav uttryck för körde över viktiga kulturella och mänskliga värden och ideal. I makarna Myrdals händer försvann omtanken, familjegemenskapen och de röda stugorna med de vita knutarna. I stället kom en känslökall individualism, en massiv byråkrati och en funktionell men dystert grå betong. Då moralen ersattes med vetenskap blev Sverige ett kallt och kärlekslöst land.

¹ Besynnerligt nog är det knappast någon, förutom sonen Jan i t.ex. *Barndom* (Stockholm 1982), som har haft något att invända mot Gunnar som far.

I detta sammanhang har det skrivits en del om den svenska filosofen Axel Hägerströms (1868–1939) inflytande på den svenska kulturdebatten under tiden mellan de två världskrigen. Hägerström är mest känd för sin värdenihilistiska moralteori, enligt vilken värdeomdömen inte kan vara sanna eller falska, utan istället bör förstås som känslouttryck. Det finns uppenbara likheter i kritiken av värdenihilismen och kritiken av makarna Myrdal. Värdenihilismen har genom åren anklagats för att vara ”kulturellt onormal”, ”filosofin bakom det kärlekslösa svenska samhället” och t.o.m. ”en svensk folksjukdom.”² Med detta i tankarna är det kanske inte överraskande att Gunnars namn ofta dyker upp i undersökningar av den värdenihilistiska traditionen efter Hägerström. Till exempel pekar lundateologerna Göran Bexell och Ola Sigurdson på en kontinuitet i svenskt tankeliv – från Hägerström till Ingemar Hedenius, Herbert Tingsten och Gunnar Myrdal.³ På ett liknande sätt lyfter idéhistorikern Staffan Källström fram Gunnar Myrdal i sin behandling av Hägerströms inflytande på svensk forskning och samhällsdebatt under 1920- och 30-talen.⁴

I den aktuella diskussionen kring makarna Myrdal förefaller det alltså vara skäl att se närmare på Hägerström och hans värdenihilistiska teori. Vad innebar värdenihilismen rent filosofiskt och vilket genomslag fick den i samhällsdebatten? På vilket sätt influerade Hägerström och värdenihilismen Gunnar Myrdal? Kunde man rent av säga att Hägerströms värdenihilism utgör ett slags filosofisk grundval för det svenska folkhemmet?

Hägerström och den europeiska filosofin

Hägerströms filosofi är ett gott exempel på hur det tidiga 1900-talets modernistiska reaktion såg ut inom filosofin. Med en begreppsanalytisk metod gjorde Hägerström upp med den idealistiska tradition, som genom Christopher Jakob Boström och hans lärjungar dominerade svensk filosofi under

² John Landquist, 'Angrepp på Hägerström', *Aftonbladet* 23.5.1931, s. 3; Mogens Berendt, *Tilfældet Sverige* (København 1983), s. 94.

³ Se Göran Bexell, *Svensk moralpolitik, några moraliska frågors behandling i riksdags- och regeringsarbetet sedan 1950-talet* (Lund 1995), s. 114–124; Ola Sigurdson, *Den lyckliga filosofin* (Stockholm/Stehag 2000).

⁴ Se Staffan Källström, *Värdenihilism och vetenskap – Uppsalafilosofin i forskning och samhällsdebatt under 1920 och 30-talen* (Göteborg 1984) och 'Riddaren av det moderna. Om värdenihilism och samhällsbygge', Hallberg & Lernestedt (red.), *Svenska värderingar* (Stockholm 2002).

1800-talet. Metafysiken var i Hägerströms ögon den största av alla skurkar. I sin "Framställning av den egna filosofin" valde Hägerström parafrasen "Praeterea censeo metaphysicam esse delendam – för övrigt anser jag att metafysiken bör förstöras" som motto.⁵ Senare i samma uppsats anklagade han idealismen och realismen inom kunskapsteorin för att "utgöra metafysikens tvenne grundformer, av vilka var och en för sig aldrig kan bli något annat än en mer eller mindre konstfull ordlek."⁶ Hägerströms egen position har bland annat kallats materialistisk rationalism, kritisk rationalism och antimetafysisk positivism, vilket illustrerar hur svårt det är att skapa sig en koherent bild av hans filosofi.⁷

När det gäller filosofins historia var Immanuel Kant utan tvivel den tänkare som Hägerström visade den största uppskattningen. *Kritik der Reinen Vernunft* "öppnade en ny värld" för honom.⁸ Bland Hägerströms övriga källor till inspiration kan Darwin, Nietzsche och Marx nämnas. Medan de första två enbart figurerade flyktigt i Hägerströms skrifter,⁹ ägnade han Marx ett par hela volymer. Men han var aldrig en okritisk anhängare av marxismen, varken som politiskt eller filosofiskt program.¹⁰

Det har förekommit en viss debatt om hur man bör förstå Hägerström och den uppsalafilosofiska skola som han representerade i förhållande till den samtida europeiska filosofin. Hägerström ville helst framstå som "en självlärd profet af Upsala" och var därför sällan intresserad av utbyte med andra tänkare. I sin "Framställning av den egna filosofin" medgav Hägerström att han

⁵ Axel Hägerström, 'Framställning av den egna filosofien' (1929), Hägerström, *Filosofi och vetenskap* (Stockholm 1957), s. 111.

⁶ Hägerström, 'Framställning av den egna filosofien', s. 161.

⁷ Se Sigurdsson, s. 51; Robert S. Sandin, 'The Founding of the Uppsala School' (1962), *Journal of the History of Ideas*, vol. 23, nr. 4, s. 503; Landquist, s. 3.

⁸ Hägerström, 'Framställning av den egna filosofien', s. 112.

⁹ Nietzsches inflytande framgår till exempel då Hägerström behandlar konsekvenserna av värdenihilismen genom att konstatera att "moralfilosofien såsom varje vetenskap måste stå på andra sidan gott och ont" men att detta inte behöver leda till en "övermänniskomoral". Senare i samma uppsats nämns Nietzsche vid namn. Hägerström, 'Om moraliska föreställningars sanning', *Socialfilosofiska uppsatser* (Stockholm 1939), s. 39 och 65. De darwinistiska elementen framgår av uttryck som "i kampen för tillvaron endast det bäst anpassade överlever" och "endast det för samhället nyttiga består". Hägerström, 'Om moraliska föreställningars sanningar', s. 41 och Hägerström, 'Om social rättvisa' (1931), *Socialfilosofiska uppsatser*, s. 118.

¹⁰ Se Hägerström, *Social teleologi i marxismen* (Uppsala 1909); Hägerström, *De socialistiska idéernas historia* (Stockholm 1946).

visserligen fått klarhet i fråga om vissa konsekvenser av sin filosofi genom diskussioner med sin kollega Adolf Phalén, men ”i övrigt har jag inte särskilt influerats av den samtida filosofien, emedan den enligt min mening har en okritisk utgångspunkt.”¹¹ Vad Hägerström år 1929 menade med ”den samtida filosofin” kan man endast spekulera i. Cambridgeskolan med Bertrand Russell och G. E. Moore hade verkat i ett par decennier, och Wienkretsen hade samma år offentliggjort sin verksamhet genom pamfletten *Wissenschaftliche Weltauffassung* (1929). Men dessa, den analytiska filosofins två vaggor, var inte de enda moderna filosofiska rörelserna. Det fanns också en samling nykantianska skolbildningar samt en betydande fenomenologisk tradition kring Husserl. Mot bakgrund av Hägerströms något arroganta attityd är det inte otänkbart att han verkligen menade att samtliga samtida riktningar hade ”en okritisk utgångspunkt”.

Men även om Hägerström inte ansåg sig vara skyldig den samtida filosofin något, så blottade han definitivt vissa likheter med samtida europeisk filosofi. Den svenske idéhistorikern Svante Nordin har i boken *Från Hägerström till Hedenius* argumenterat för att Hägerström bäst förstås i samband med den tyska nykantianska rörelsen.¹² Hägerströms beundran av Kant stöder denna tes, och dessutom visar Nordin på betydande likheter mellan den hägerströmska och den nykantianska kunskapsteorin. I synnerhet gäller detta den så kallade Marburgfalangen av nykantianismen, vars representant Ernst Cassirer flydde undan nazismen till Sverige, där han skrev ett verk om Hägerström. I denna bok, *Axel Hägerström. Eine Studie zur Schwedischen Philosophie der Gegenwart* (1939), betonade Cassirer likheterna mellan Hägerströms filosofi och sin egen skola.¹³

Det vanligaste sättet att förstå Hägerström i en filosofihistorisk kontext är att jämföra uppsalafilosofin med rörelserna i Cambridge (Russell och Moore) och Wien (den logiska positivismen). Speciellt den senare kom att spela en

¹¹ Hägerström, 'Framställning av den egna filosofien', s. 120.

¹² Svante Nordin, *Från Hägerström till Hedenius: Den moderna svenska filosofin* (Lund 1983), s. 30–49.

¹³ Nordin, s. 115–118. Att också många av Wienkretsens medlemmar (bl.a. Rudolf Carnap) brukar anses härstamma från Marburgfalangens nykantianism är något Nordin inte gör något nummer av. Se t.ex. Juha Manninen, 'Uuden filosofisen liikkeen ja sen manifestin synty', Ilkka Niiniluoto & Heikki J. Koskinen (red.), *Wienin piiri* (Helsingfors 2002), s. 29 eller s. 12 i Rudolf Carnaps autobiografi, P. A. Schlipp, *The Philosophy of Rudolf Carnap*, vol XI i serien Library of Living Philosophers (London 1963).

central roll för den filosofiska traditionen i de nordiska grannländerna och därför förefaller det naturligt att det också skulle finnas ett samband till Hägerström. Uppsalafilosofin har onekligen mycket gemensamt med den "positivistiska" filosofin – t.ex. kritiken av metafysiken, den vetenskapliga andan och den begreppsanalytiska metoden. Men inte heller skillnaderna mellan Hägerström och filosoferna i Wien (och Cambridge) är att förneka. Mest påfallande är att Hägerström förkastade bägge delar av den analytiska filosofins tvehövdade metodologi: empirismen och den formella logiken.¹⁴ En annan väsentlig skillnad finner man i synen på förhållandet mellan filosofi och naturvetenskap. Medan de logiska positivisterna såg naturvetenskapen som en förebild för filosofin, var förhållandet omvänt för Hägerström. Man kunde säga att Hägerströms tanke var att filosofin skulle göra rent inom vetenskapen, medan det för positivisterna var vetenskapen som skulle göra rent inom filosofin.¹⁵

Släktskapet mellan den analytiska filosofin och den uppsalafilosofiska skolan betonades ofta av Hägerströms efterföljare Anders Wedberg, Ingemar Hedenius och Konrad Marc-Wogau. Svante Nordin antyder att dessa tre gärna överdrev sambandet då de själva var i färd med att konvertera från uppsalaskolan till den moderna analytiska filosofin. Deras vittnesmål borde därför tas med en rejäl nypa salt.¹⁶ Nordins argument kan med fördel vändas på huvudet. Filosofer som fått sin skolning inom uppsalafilosofin kunde i stället

¹⁴ I Hägerströms ögon är empirismen inom kunskapsteorin inget annat än subjektivism och metafysik. Se t.ex. Hägerström, 'Botanisten och Filosofen' (1910), Hägerström, *Filosofi och vetenskap*. Logiken, å sin sida, kunde enligt Hägerström inte vara formell och allra minst konventionell, vilket bl.a. Carnap påstod. Hägerström ansåg att logiken måste vara reell – d.v.s. den skulle gälla för verkligheten, inte bara för språket. Ur positivisternas synvinkel var detta ett besynnerligt påstående. För en redogörelse för uppsalafilosofernas syn på logiken, se John Trentman, 'The Uppsala School and the New Logic', *Journal of the History of Ideas*, vol. 28, nr 3, 1967.

¹⁵ Ett exempel på denna skillnad är Hägerströms essä 'Botanisten och filosofen' (1910) i vilken filosofen anklagar botanisten för att använda ogenomtänkta vetenskapliga (empiriska) metoder. Om en logisk positivist hade skrivit essän skulle det nog ha visat sig att det var filosofen, inte botanisten, som var ute på hal is.

¹⁶ Se Nordin. På sidan 216, i en fotnot till sidan 27, heter det att "[d]et är viktigt att lägga märke till att idén om en släktskap mellan Uppsalafilosofin och Cambridge/Wien först lanserades av personer som Hedenius och Marc-Wogau i ett läge där de själva lämnat Uppsalafilosofin bakom sig och övergått till analytisk filosofi med Cambridge och Wien som inspiration. Att de då tenderat att betona likheterna är naturligt."

för att förklaras jäviga, betraktas som *auktoriteter* på frågor som gäller skolans förhållande till andra filosofiska riktningar. Det faktum att nära nog samtliga filosofer med uppsalafilosofisk bakgrund senare blev intresserade av den typ av frågor som behandlades inom den analytiska filosofin, vittnar om betydande likheter i metod och intresseområden. Steget från Uppsala till Wien eller Cambridge (för att inte tala om Oslo, Köpenhamn eller Helsingfors) var inte långt.¹⁷

Ur Wienkretsens synvinkel stod det tämligen klart att det fanns en form av släktskap till uppsalafilosofin. "Die Richtung von Upsala" var väl representerad i bibliografin över positivistiska tänkare som samlades i tidskriften *Erkenntnis* 1935. "The Uppsala school of empiricists" nämndes av Alfred Ayer i förordet till antologin *Logical Positivism* som en av de skolor som höll den positivistiska traditionen vid liv.¹⁸ Den logiska positivismen var ursprungligen en mycket inklusiv rörelse som värnade om sina internationella förbindelser. Hägerströms uppsalafilosofi var ur detta perspektiv en svensk variant av samma slags filosofiska väckelse som samtidigt ägde rum på flera håll i Europa. I Norden gällde det traditionerna kring Eino Kaila och Georg Henrik von Wright i Helsingfors, Jørgen Jørgensen i Köpenhamn och Arne Næss i Oslo.

Något som ytterligare förenar Hägerström med Wienkretsen är det sociala patos och den postmetafysiska upplysningsanda¹⁹ som de gav uttryck för. Både Hägerström och medlemmarna av Wienkretsen såg sig som upplysningsmän. Kampen mot metafysiken skulle befria mänskligheten från "primitiva rudimenter" och "farliga föreställningsrester" och därmed bana väg för en nykter och vetenskaplig världsuppfattning. Politiskt låg de i allmänhet ganska långt till vänster, även om de tog avstånd från de metafysiska dragen i den revolutionära socialismen. Hägerström hade redan 1909 kritiserat marxismen för dess "sociala teleologi" – teorin enligt vilken historien rör sig i en förutbestämd riktning, vilket enligt Hägerström var rena metafysiken.²⁰ Den

¹⁷ Också det faktum att det på 1930-talet försiggick en debatt i den svenska filosofiska tidskriften *Theoria* mellan uppsalafilosofer och nordiska filosofer med en logiskt positivistisk attityd bör antagligen tolkas som ett tecken på släktskap. Det är sällan filosofer av alldeles olika temperament förmår diskutera med varandra.

¹⁸ Se *Erkenntnis*, Fünfter Band (1935) s. 427–428; Alfred Ayer, *Logical Positivism* (New York 1959), s. 5, 7.

¹⁹ Manninen, s. 40.

²⁰ Se Hägerström, *Social teleologi i marxismen*.

intellektualistiska framstegsoptimismen, tron att människan med hjälp av förnuftet, vetenskapen och teknologin skulle göra världen bättre, knöt den moderna filosofin till den progressiva, socialdemokratiska arbetarrörelsen. Detta gällde både för Hägerström och för flera av de Wienkretsens centrala medlemmar (bl.a. Rudolf Carnap och Otto Neurath).²¹

Moral- och religionskritiken spelade en central roll i detta upplysningsarbete. Det hade blivit dags att överge tron på en objektiv moral. Både Uppsala och Wien kom att förknippas med värdenihilistiska moralteorier – Uppsala redan före det första världskriget och Wien först under 1930-talet. Det faktum att Hägerström på denna punkt föregrep de logiska positivisterna med omkring 20 år borde kanske ha gett honom en central plats i den europeiska filosofins historia. Men hans isolatoriska attityd i kombination med européernas begränsade kunskaper i det svenska språket har tyvärr gjort att han förblivit ganska okänd i ett internationellt perspektiv. I Sverige blev hans genombrott desto kraftigare. Installationen av Hägerström som professor i praktisk filosofi vid Uppsala universitet 1911 kan betraktas som något av ett paradigmskifte i svensk filosofi. Redan i installationsföreläsningen "Om moraliska föreställningars sanning" (1911) presenterade Hägerström sin moralteori.

Värdenihilismen

Hägerström inleder föreläsningen "Om moraliska föreställningars sanning" med att konstatera att människan i olika tider hyllat olika moraliska ideal. Aristoteles, de kristna och Nietzsche hade väldigt olika perspektiv på frågan om rätt och fel. Hägerström noterar att det också i samtiden (1911) fanns oförenliga moraliska uppfattningar: de olika sociala klasserna var till exempel långt ifrån eniga i fråga om äganderätten. Hägerström för saken än vidare och påstår att också en enskild individ kan finna konfliktfyllda värderingar i sin moral. "Vi bära i vårt inre motsättningen mellan en altruistisk och en hätskhetens moral."²²

Denna brist på överensstämmelse på moralens område får Hägerström att ana oråd. Vilka är då de rätta värderingarna? Vilken är den riktiga moralen? Hägerström undrar om man kunde tänka sig att den moral som visar sig

²¹ För en inblick i Wienkretsens politiska program se Nancy Cartwright (m.fl.), *Otto Neurath: Philosophy Between Science and Politics* (Cambridge 1996).

²² Hägerström, 'Om moraliska föreställningars sanning', s. 38–40.

vara den mest utvecklingsdugliga är den riktiga. Men denna teori faller enligt Hägerström på att den inte går att försvara mot livsförnekande moraliska tendenser: varför skulle *livet* vara en högsta moralisk princip? Hägerström granskar också den kantianska uppfattningen om att den riktiga moralen är den som stämmer överens med en övernaturlig vilja. Men för Hägerström är blotta tanken om "det övernaturliga" paradoxal – allt som är meningsfullt är *naturligt* och då kan det inte samtidigt vara *övernaturligt*.²³ Hägerström presenterar också det gängse argumentet mot kantiansk moralteori – att den inte kan hjälpa oss i situationer då de övernaturliga viljorna eller plikterna motsäger varandra. Att i dessa tillfällen hänvisa till samvetet är enligt Hägerström inget annat än en bankruttförklaring. Samvetet kan, lika väl som en övernaturlig vilja, peka i två motsatta riktningar.²⁴

Hägerström leds därför till en hypotes enligt vilken det överhuvudtaget inte är riktigt att fråga efter sanning och falskhet på moralens område.

Liksom guldets varken är rättvist eller orättvist, är börat möjligen så beskaffat, att det varken kan verkligen gälla eller icke gälla om ett visst sätt att handla.²⁵

I syftet att undersöka denna hypotes utför Hägerström något han kallar moralens genealogi – han vill reda ut ursprunget till våra moraliska idéer. Genom att referera till Edward Westermarck konstaterar Hägerström att "en intim förbindelse råder mellan primitiva moraliska föreställningar och seden". Sedvänjan motiveras huvudsakligen av ett latent hot om sanktioner mot den som inte följer praktiken. "Men härmed förbinder sig ock ett annat motiv av egendomlig art, föreställningen om att det är *rätt* att följa seden och att de reaktioner, som samhället såsom dess upprätthållare utövar äro riktiga."²⁶

Det uppstår en tanke om att seden är god i sig själv. Moralens föds som en hypostasering av sedvänjan. Man tar för objektivet riktigt det som endast är en känsla, betingad av den kultur man lever i. Att från sina egna plikt-känslor sluta sig till sanna värdeomdömen, är att sluta sig från ett *är* till ett *bör*. "Men däri, att något är kan alls icke ligga, att det bör vara" skriver Hägerström.²⁷ Samma (naturalistiska) misstag begås enligt Hägerström också av den mo-

²³ Ibid., s. 41–43. Moralkritiken hänger alltså tätt samman med religionskritiken.

²⁴ Ibid., s. 44.

²⁵ Ibid., s. 45.

²⁶ Ibid., s. 46.

²⁷ Ibid., s. 54. Hägerström hänvisar varken till Hume eller Moore.

derna värdefilosofin. Det är vanligt att tro att man på basis av en empirisk undersökning av människors värderingar kan sluta sig till objektiva värden. Som Hägerström ser det måste man göra skillnad mellan faktiska värderingar och föreställningen om objektiva värden. Inte ens om det gick att konstatera att alla förnuftiga väsen enades om en viss värdering, skulle detta säga något om dess sanning. "En sådan fingerad kunskap skulle blott ha till föremål faktiska värderingar, icke värden."²⁸

Genom denna distinktion mellan värderingar och värden markerar Hägerström skillnaden mellan sin egen teori och den moraliska relativismen (eller subjektivismen). I motsats till relativisterna menar Hägerström att en kunskap om värderingar inte säger någonting om några existerande (relativa) värden. Därmed begränsar Hägerström också domänen för den moralfilosofiska vetenskapen. Eftersom det inte finns några objektiva värden, kan det inte vara vetenskapens uppgift att komma med teorier om vad som är rätt och fel. Moralfilosofi som vetenskap kan "icke vara en lära *i* moral, utan blott en lära *om* moralen."²⁹ Den kan endast beskriva vilka värderingar människor och kulturer håller sig med, men aldrig välja bland dem. Samma krav gäller all vetenskap – den kan blott vara deskriptiv, aldrig normativ.³⁰

Men om värdenihilismen är riktig, betyder det att det är meningslöst att argumentera kring moraliska frågor? Och kan värdenihilisten fälla värdeomdömen (t.ex. "Kaffet är gott!") utan att därmed motsäga sin egen teori? I "Om moraliska föreställningars sanning" tacklar Hägerström dessa invändningar genom att visa att det fortfarande kan vara meningsfullt att uppställa ett 'böra', trots att värdeomdömen inte kan vara sanna eller falska. Enligt värdenihilisten skall värdeomdömen förstås som uttryck för talarens känslor (som t.ex. "Kaffe – hurra!"). Och det behöver inte vara meningslöst (i betydelsen 'onödigt' eller 'futil') att ge uttryck för sina känslor. Avsikten kan vara att påverka sina åhörare i någon riktning (t.ex. att få dem att koka kaffe).³¹ Värdenihilisten är alltså inte på något vis inkonsekvent när han uttrycker sina känslor genom att fälla värdeomdömen. Hägerström kan, liksom alla andra människor, uppställa ett 'böra'. "Men det måste bestridas att det skulle vara

²⁸ Ibid., s. 59.

²⁹ Ibid., s. 65.

³⁰ Ibid., s. 63.

³¹ I positivismen Ayers terminologi heter det att värdeomdömen, även om de logiskt sett är meningslösa, kan ha en emotiv funktion. Se t.ex. Alfred Ayer, *Språk, sanning och logik* (Helsingfors 1953 (1936)), s. 95.

fråga om ett objektivt böra, varom den tilltalade skulle genom objektiva grunder kunna övertygas.”³²

Ett problem är emellertid, att 'börat' enbart spelar någon roll för åhöraren, såvitt han delar ”möjligheten av gemenskap i tankelivet, möjligheten av samfällda moraliska värderingar.”³³ Hägerström menar alltså att normativa moraliska utsagor endast kan fylla sin funktion inom en värdegemenskap. Är man inte enig till sina grundläggande värderingar talar man förbi varandra.³⁴ Det är inte meningsfullt att kalla någon för tjuv om personen i fråga inte tycker att stöld är förkastligt. Moraliska diskussioner kretsar därför i allmänhet inte kring vad som är moraliskt rätt eller fel, utan i stället kring olika objektiva fakta förbundna med det aktuella fallet. Man diskuterar agenter, motiv och konsekvenser, inte normativa värderingsprinciper. Visar det sig att man inte delar värdegemenskap finns det inget mer att göra. Det finns inget argument med vilket man kan visa att ett visst värde är objektivt, att ett visst värdeomdöme är sant eller falskt.³⁵

Debatten kring värdenihilismen

Det är ovanligt att en filosofisk teori väcker engagemang utanför filosofiska kretsar. Hägerströms värdenihilism utgjorde i detta avseende ett undantag. Teorin debatterades livligt under ett flertal decennier, en debatt som bland annat resulterade i att värdenihilismen fick sitt namn. Hägerström använde själv aldrig termen om sin teori, utan den lanserades ursprungligen av Hägerströms kritiker som befarade att teorin skulle leda till moralens död och samhällets undergång.³⁶ Hägerströms efterföljare Ingemar Hedenius använde däremot gärna termen värdenihilism om sin och Hägerströms teori och

³² Hägerström, 'Om moraliska föreställningars sanning', s. 57.

³³ Ibid., s. 57.

³⁴ "Skulle han sakna den antagna värderingsprincipen [...] skulle icke på något sätt börat i fråga finnas för honom." Ibid., s. 57.

³⁵ Tanken om betydelsen av en värdegemenskap är central också för positivisten Ayer: "Vi säger, att det är omöjligt att diskutera med honom, emedan han har en förvärd eller outvecklad moralisk känsla -- vilket endast betyder att han använder andra värderingar än vi. Vi känner, att vårt värdesystem är överlägset, och talar därför om hans i [...] nedsättande ordalag. Men vi kan inte framställa några argument för att visa att vårt system är överlägset. Vi finner, kort sagt, att diskussion i moraliska frågor är möjlig endast om ett visst värdesystem förutsätts." Ayer, *Språk, sanning och logik*, s. 99–100.

³⁶ Jfr Landquist.

gjorde på så sätt sitt bästa för att de negativa konnotationerna skulle försvinna.³⁷

Ett gott exempel på diskussionen kring värdenihilismen är den litteraturpristävling som bokförlaget *Natur och Kultur* arrangerade i mitten av 1930-talet. Tävlingsfrågan löd: "Kan i vår tid uppställas en objektiv moral och varpå kan den i så fall grundas?" Formuleringen antydde att det verkligen är möjligt att uppställa en objektiv moral, och uppgiften blev således att redogöra för hur detta skulle låta sig göras. Avsikten var naturligtvis att deltagarna skulle vederlägga Hägerströms värdenihilistiska teori.³⁸ Enligt Hägerström hade kritikerna missförstått hans teori. Det var inte Hägerströms uppfattning att värdenihilismen ledde till en praktisk nihilism – tesen om att allt är tillåtet. Hans argument var att också "allt är tillåtet" är en normativ utsaga, en värdering. Därför var det absurt att påstå att värdenihilismen, enligt vilken vetenskapen enbart kan vara deskriptiv, skulle föra med sig denna normativa förordning. "Lika lite som den kan visa, att givna regler böra följas, lika litet kan den visa att de icke böra följas och andra handlingsprinciper träda istället."³⁹

Även om kritikerna köpte detta resonemang, befarade de fortfarande att värdenihilismen skulle innebära att moralen bagatelliserades. Människan skulle förlora sitt motiv för att handla moraliskt om det inte fanns några objektiva värden. Hägerström kontrade med att detta resonemang var lika absurt som att man skulle sluta lita på spegelbilden när man inser att den inte äger "rumtidslig existens."⁴⁰ En moralisk plikt förlorar inte sin betydelse och sociala funktion bara för att den inte längre kan betraktas objektiv. Dessutom ansåg Hägerström att de samhällseliga konsekvenserna av ett allmänt accepterande av värdenihilismen skulle vara positiva, snarare än negativa. En objektiv moralteori tenderar enligt Hägerström att ge moraliska dispyter en fanatisk karaktär. Särskilt om moralen är "gifven af Gud" ligger det nära till hands att tro att de som har en annan moraluppfattning står i pakt med djävulen. Värdenihilismen kan, genom att visa att det inte finns några objektiva värden och att värdeomdömen endast är uttryck för kän-

³⁷ Se t.ex. Ingemar Hedenius, *Om rätt och moral* (Stockholm 1963 (1941)).

³⁸ Se t.ex. Källström, *Värdenihilism och vetenskap*, s. 94–95. Källström påpekar i en fotnot (nr 2) att formuleringen är något motsägelsefull. Om det är frågan om en objektiv moral borde den inte vara beroende av vilken tid den formuleras i.

³⁹ Hägerström, 'Om moraliska föreställningars sanning', s. 65.

⁴⁰ Hägerström, 'Om pliktmedvetandet' (1934), *Socialfilosofiska uppsatser*, s. 83.

lor, sätta tingen i sin rätta proportion. Hägerström var i det närmaste lyrisk kring detta:

När vi en gång tagit det sista steget och lämnat bakom oss all öppen och hemlig tro på våra världens kosmiska och därmed objektiva betydelse, skall den av allt att döma icke därför själv dö bort. Tvärtom är anledning förmoda, att den, en fågel Fenix, skall födas på nytt ur det gamlas aska med friare och fjärrsyntare blick. Den skall då ock bära prägeln av det mildare bedömande av mänsklig strävan, som följer med betraktelsen sub specie aeternitatis, med insikten i att allt dock blott är led i ett ändlöst sammanhang, där inget i och för sig är högre eller lägre.⁴¹

Samma tankegång om värdenihilismen som ett verktyg för "befordrandet av humanitet och ett förlåtande sinnelag" presenterade Hägerström vid ett flertal tillfällen.⁴² I uppsatsen "Om social rättvisa" gjorde Hägerström upp med så kallade "primitiva rättsföreställningar" genom att granska den socialistiska retoriken. Då socialisterna tar 'rätten' i anspråk leder det enligt Hägerström lätt till att klasskampen blir "en fanatisk kamp av samma natur som ett religionskrig."⁴³ Om motståndaren är ohelig finns inga hinder för vad man har lov att göra i socialismens namn. Hägerström betonade att man också utan en metafysisk tro på 'rättvisan' kan kämpa för ett jämlikt samhälle. Det räcker med känslor:

Skulle man icke omedelbart kunna bli upprörd över mänskligt lidande utan att tro på dess orättvisa? Förnekandet därav är lika absurt som påståendet, att fågelhonan inte kan sörja för och lida med sina ungar utan att tro det vara rättvist, att detta sker.⁴⁴

Hägerströms kritik av metafysiska och religiösa element i den revolutionära socialistiska ideologin spelade en betydande roll för hans anseende inom socialdemokratin. En av de unga socialdemokrater som gärna ville bli förknippad med Hägerström var Gunnar Myrdal. Bland annat hade han 1932 bett Hägerström skicka honom ett "inte alltför litet fotografi" av sig själv som Myrdal skulle ha på väggen i sitt nya kontor, bredvid ett par andra fotografier av forskare "till vilka jag känner stor tacksamhetsskuld."⁴⁵ Och i den färska

⁴¹ Hägerström, 'Om moraliska föreställningars sanning', s. 63.

⁴² Hägerström, 'Om pliktmedvetandet', s. 92.

⁴³ Hägerström, 'Om social rättvisa', s. 137.

⁴⁴ Hägerström, 'Om primitiva rudimenter i modernt föreställningssätt' (1925–26), *Socialfilosofiska uppsatser*, s. 168.

⁴⁵ Brevet är daterat den 19 september 1932 och finns bevarat i Gunnar Myrdals samlingar i Arbetarrörelsens Arkiv i Stockholm.

antologin *Svenska värderingar* behandlar Staffan Källström berättelsen om den höstdag 1935 då Myrdal åkte till Uppsala för att få Hägerströms välsignelse (vilken han också fick).⁴⁶ Det var uppenbarligen mycket viktigt för Myrdal att känna att han hade Hägerströms förtroende.

Den sociala ingenjörskonsten

Myrdal tillhörde dem som ville modernisera socialdemokratien. I två artiklar om "Socialpolitikens dilemma" från 1932 i den modernistiska tidskriften *Spektrum* presenterade Myrdal sin politiska ideologi.⁴⁷ Enligt honom var det nödvändigt att den reformistiska socialismen mera definitivt skulle göra sig av med "de farliga föreställningsresterna", även om detta skulle föra med sig en risk för att de mera revolutionärt sinnade väljarna lämnade partiet — "man leker inte ostraffat med de socialreligiösa behoven."⁴⁸ Genom att kritisera marxismen för att den var "religiös" och "metafysisk" var det uppenbart att Myrdal gick i Hägerströms fotspår.

Den centrala tanken i "Socialpolitikens dilemma" är att den nya socialpolitiska ideologin uppstår som en sammanbrytning av de motsatta ideologierna liberalism och socialism.⁴⁹ Det som på ett avgörande sätt skiljer socialpolitiken från dessa ideologier är att den är saklig. Medan liberalismen och socialismen förlorar sig i "ovärldsliga konstruktioner", "farliga föreställningar" eller "metafysik", håller den nya socialpolitiken sig till sakliga och gärna tekniska argument.

Denna nya socialpolitiska ideologi bär inom sig starkt radikala och i viss mån revolutionära möjligheter. Den är intellektualistisk och kyligt rationalistisk, medan den gamla, som ännu regerar, var åtskilligt sentimental. Den har betydligt mindre respekt för det beståendes rationalitet. Den är i hög grad befriad från de liberalistiska idébromsarna. Å andra sidan är den alltför tekniskt orienterad för att förlora sig i rent allmänna och ovärldsliga idealkonstruktioner. Ty den är 'saklig'. Dess romantik är ingenjörens.⁵⁰

I Myrdals ögon var Hägerström den filosofiska representanten för detta mo-

⁴⁶ Källström, 'Riddaren av det moderna.'

⁴⁷ Hägerström hade ett år tidigare publicerat uppsatsen 'Om social rättvisa' i samma tidskrift. På basis av Myrdals argumentation i artiklarna 'Socialpolitikens dilemma I' (*Spektrum*, nr 3, årg 2, 1932) och 'Socialpolitikens dilemma II' (*Spektrum* nr 4, årg 2, 1932) är det lätt att konstatera att han läst Hägerströms artikel.

⁴⁸ Myrdal, 'Socialpolitikens dilemma II', s. 23.

⁴⁹ Myrdal, 'Socialpolitikens dilemma I', s. 6.

⁵⁰ Myrdal, 'Socialpolitikens dilemma II', s. 25.

derna tänkande. Hägerström passade den progressiva, vetenskapliga och rationalistiska sociala ingenjörskonsten som hand i handske.

Vetenskap och politik i nationalekonomin

Att Myrdal intresserade sig för Hägerström var också naturligt mot bakgrund av det gemensamma intresset för värdeteoretiska frågor. Problemet med värderingars roll i vetenskapen var något som engagerade Myrdal genom hela hans karriär. Redan 1930 publicerades *Vetenskap och politik i nationalekonomin* som behandlade problemet ur den nationalekonomiska vetenskapens synvinkel. Myrdal såg sin bok som ett uppror mot den tidigare generationens nationalekonomer. Han ville genomföra en liknande revolt inom nationalekonomin som Hägerström genomfört inom den svenska filosofin. Speciellt bitvisk var Myrdals kritik av den ekonomiska liberalismen och dess *laissez faire*-teori. Myrdal förkastade tanken om en naturlig eller spontan harmoni inom ekonomin som rena rama metafysiken. Att det skulle finnas "en osynlig hand" som gjorde att ekonomin fungerade bäst utan "onaturliga" offentliga ingrepp, hade enligt Myrdal blivit en tankegång som fått närmast religiösa proportioner bland tidens nationalekonomer.⁵¹ Den ledande tanken i *Vetenskap och politik* var att blottlägga dessa "dolda värdepremisser" i *laissez faire*-teorin.

Det gäller att dra gränsen fullt ut klar mellan 'varat' och 'börat', mellan vad som kan konstateras vara sant och vad som skall anses vara värdefullt. Så länge man alltjämt – ofta utan att se det – sammanblandar vetenskapliga fakta med politiska ideal, teorier med ideologier, kommer det att råda en hopplös *åsiktsförbistring* även i de viktigaste vetenskapliga frågor.⁵²

Enligt Myrdal var det snarare regel än undantag att nationalekonomer använde sig av sin vetenskapliga auktoritet för att presentera sina egna politiska åsikter som om de var objektivt riktiga. I Myrdals ögon undlät de därmed att skilja vetenskapen från politiken, 'varat' från 'börat'.

Det var alltså inte enbart Hägerströms sociala patos och upplysningsanda som appellerade till Myrdal. Också till sina värdeteoretiska resonemang ville Myrdal gärna bli förknippad med Hägerström. I det första kapitlet av *Vetenskap och politik* gjorde Myrdal gällande att Hägerströms huvudtes, att det

⁵¹ Gunnar Myrdal, *Vetenskap och politik i nationalekonomin* (Stockholm 1971 (1930)), s. 76.

⁵² *Ibid.*, s. 25. Myrdals kursiv.

”inte finns några värden i objektiv mening, endast subjektiva värderingar [...] är den centrala utgångspunkten för föreliggande kritiska analys av den ekonomiska teorin.”⁵³ Flera år senare, då Myrdal såg tillbaka på den tid då han skrev *Vetenskap och politik*, betonade han än en gång det hägerströmska arvet.

Hägerström hade ett avsevärt inflytande på efterkrigstidens generation av jurister och samhällsvetare i Sverige. På ett allmänt och ganska vagt sätt blev många av oss förtrogna med tanken att det inte fanns några objektiva värden, att fastställa och vetenskapligt veta, endast subjektiva värderingar. [...] Genom sin djupgående skepticism inför all slags metafysik och sina envisa krav på klarhet i de begrepp som används inom samhällsanalysen, kom han också att bidra till att rädda hela efterkrigsgenerationens intellektuella i Sverige från att bli ’marxister’.⁵⁴

Det var kanske inte så många som läste Hägerströms mera djupgående filosofiska verk, men man var ”på ett allmänt och ganska vagt sätt förtrogen” med de centrala tankarna i Hägerströms filosofi. Speciellt värdeteorin och marxismkritiken gjorde ett bestående intryck.

Det finns onekligen mycket i Myrdals *Vetenskap och politik* som påminner om Hägerströms värdenihilism. Till exempel ironiserar Myrdal över att många ”[e]konomer tycks ha tillgång till en objektiv och iakttagbar värdesfär.”⁵⁵ Precis som Hägerström anser Myrdal att det inte finns några *objektiva* eller *iakttagbara* värden. Värdeomdömen är uttryck för åsikter och kan inte konstateras vara sanna, inte ens i en relativ mening.⁵⁶ Men de mest uppenbara värdeteoretiska sambanden mellan Hägerström och Myrdal utgörs av de konsekvenser gränsdragningen mellan ’varat’ och ’börat’ får för vetenskapsteorin. Myrdal följer Hägerströms devis om att vetenskapen endast kan vara deskriptiv, aldrig normativ. Vetenskapen kan endast förklara hur det *är*, aldrig hur det *bör* vara. För Myrdal innebär detta att värdediskussioner hör hemma i den politiska och inte i den vetenskapliga diskursen. Misstaget, som han klandrar de gamla (*laissez faire*) nationalekonomerna för, är

⁵³ Ibid., s. 39.

⁵⁴ Ibid., s. 278. Appendixet ur vilket citatet är taget skrevs 1958.

⁵⁵ Ibid., s. 31. Myrdals kursiv.

⁵⁶ Ett tecken på att Myrdal avvisar den etiska relativismen är den retoriska fråga han ställer i samband med sin kritik av den tyska katedersocialismen: ”Ligger inte i själva föreställningen om en visserligen tidsbunden men likväl i förhållande till en viss tidsålder given och objektiv värdesfär alldeles samma slags metafysiska absolutism?” Myrdal, *Vetenskap och politik i nationalekonomin*, s. 210.

att de inte respekterar gränsen mellan vetenskap och politik, mellan 'varat' och 'börat'.

Men trots den skarpa distinktionen mellan fakta och värde var det ändå viktigt för Myrdal att det skulle finnas en bro mellan vetenskap och politik. Hur skulle han annars kunna stå bakom de vetenskapligt motiverade politiska åtgärder han kom att föreslå i bland annat *Kris i befolkningsfrågan* (1934)? Myrdals uppgift i *Vetenskap och politik* blev därför att redogöra för hur vetenskapen kunde ha normativa implikationer för det politiska beslutsfattandet, utan att det resulterade i en metafysisk normativ vetenskap.

Problemet påminner både till sin formulering och till sin lösning om värdenihilismens bekymmer med det meningsfulla i moralisk argumentation. Enligt den värdenihilistiska teorin gäller en moralisk dispyt sällan de grundläggande värderingarna (vilket enligt teorin skulle vara meningslöst) utan snarare olika fakta i förbindelse med det aktuella fallet. På ett liknande sätt menade Myrdal att den deskriptiva vetenskapen kunde påverka den normativa politiken.

Genom en sanningstrogen belysning av de faktiska förhållandena och genom en därpå grundad kritik av de argument i den politiska debatten som är utsagor om faktiska förhållanden och orsakssambanden mellan dem kan den ekonomiska vetenskapen fylla en viktig uppgift på det politiska området. Ofta beror nämligen politiska åsiktsskillnader inte på olika uppfattning om de samhällsliga framtidsmålen önskvärdhet och de politiska medlens tillåtlighet utan på en skev, subjektivt färgad syn på de faktiska förhållandena.⁵⁷

Varje värdering och varje politiker förutsätter en bild av verkligheten. Ibland baserar politikern sin åsikt på en felaktig uppfattning av verkligheten och då är det vetenskapens uppgift att korrigera den.

Den ekonomiska teknologin

I inledningen till det sista kapitlet i *Vetenskap och politik* konstaterar Myrdal att nationalekonomin trots allt "måste vara praktisk" och introducerar därför begreppet ekonomisk teknologi.⁵⁸ Enligt den ekonomiska teknologin kan den ekonomiska vetenskapen komma med normativa förslag, så länge dessa baserar sig på det "ekonomiska intressefältet".⁵⁹ Grundtanken är, att den eko-

⁵⁷ Myrdal, *Vetenskap och politik i nationalekonomin*, s. 28–29.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 246.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 254–255.

nomiska teknologin är ett arbete på två skilda nivåer. På den första nivån gäller det att rent empiriskt undersöka vad som ligger i olika befolkningsgruppers ekonomiska intresse. På den andra nivån utreder man vilka åtgärder som bäst främjar dessa intressen.

Denna ekonomiskt politiska vetenskap kan göra anspråk på objektivitet, just emedan den aldrig rekommenderar någonting, annat än från en bestämd och klarlagd intressesynpunkt.⁶⁰

Myrdals poäng varatt den ekonomiska teknologin endast kunde presentera betingade 'böran' (politiska förslag ur en bestämd befolkningsgrupps intresse), aldrig objektiva 'böran' (den objektivt och vetenskapligt riktiga politiken).

Myrdal erkände vissa begränsningar i sin teori. "Olyckligtvis – eller kanske lyckligtvis – redovisar man alls inte fullständigt människornas faktiska handlingsmotiv [...] genom att enbart registrera deras ekonomiska intressen..."⁶¹ Människor styrs också av politiska och moraliska ideal, och dessa stämmer inte alltid överens med vad som ligger i deras personliga ekonomiska intresse. Därför ansåg Myrdal att den ekonomiska teknologin, på den första nivån, också måste ta i beaktande "det politiska *åsiktsfältet*."⁶² Det gäller att undersöka vilka värderingar befolkningen håller sig med, för att mot bakgrund av denna kunskap undersöka vilka åtgärder som främjar värderingarna i praktiken. Myrdal följde Hägerström genom att förespråka en moralvetenskap som en lära *om*, men inte *i* moral. Moraliska värderingar kan göras till föremål för en vetenskaplig undersökning, även om de inte går att motivera vetenskapligt.

Värdegemenskap och värdediskussion

En konsekvens av Myrdals ekonomiska teknologi är den praktiska innebörd som den tillmäter värdenihilismens teori om betydelsen av en värdegemenskap. Enligt Hägerström är ett 'böra' meningsfullt endast om man delar samma grundläggande värderingar, om man tillhör samma värdegemenskap.⁶³ I Myrdals ekonomiska teknologi är avsikten därför att först visa på en värdegemenskap och sedan föreslå åtgärder, 'böran', som är relevanta för denna

⁶⁰ Ibid., s. 255.

⁶¹ Ibid., s. 256.

⁶² Ibid., s. 255–57.

⁶³ Hägerström, 'Om moraliska föreställningars sanning', s. 57.

gemenskap. Detta innebär samtidigt att man slipper den "fruktlösa" politiska värdediskussionen. Istället blir politiken en praktik, en fråga för experter. Den ekonomiska teknologin öppnar dörren för den sociala ingenjörskonsten.

Samtidigt verkar den ekonomiska teknologin vara särskilt effektiv i ett homogent samhälle. Om befolkningen är enig till sina grundläggande värderingar kan vetenskapen koncentrera sina ansträngningar till den andra nivån – till en undersökning av praktiska politiska åtgärder. Därför är det inte överraskande att den sociala ingenjören Myrdal, två år senare i artikeln "Socialpolitikens dilemma", uttryckte sin belåtenhet över att socialismen och liberalismen höll på att sammanfalla i en socialpolitikens harmoni.

Världen håller alltså på att bli förnuftig och resonabel. De varandra motsatta politiska ideologierna brytas samman i socialpolitikens harmoni. [...] Den i det hela taget gemensamma politiska ideologien hade bl.a. den följden, att de socialpolitiska diskussionerna fingo en alldeles säregen karaktär av objektivitet över sig. Dessa frågor kommo att behandlas av experter: experter på arbetslöshet, på bostadsfrågor, på skolfrågor, på prostitution o.s.v.⁶⁴

Därmed har vi kommit tillbaka till den kanske viktigaste förbindelsen mellan Myrdal och Hägerström – kritiken av dem. Den sociala ingenjörskonsten, den ekonomiska teknologin och värdenihilismen förde med sig liknande farhågor och diskussioner. Även om de kanske inte uttryckte en praktisk nihilism, så ligger det nära till hands att påstå att de lyckades bagatellisera moralen. Både Hägerströms och Myrdals metod var att blottlägga politiska eller moraliska element i konkurrerande teorier och därmed ogiltigförklara dem som metafysik. I sin förlängning innebar detta, enligt kritikerna, att också politiken avmoraliserades och blev en fråga för experterna – de sociala ingenjörerna. Att vi 70 år senare hör röster som efterlyser en *värdediskussion* är kanske inte så konstigt.

Det finns mycket att hämta ur en jämförelse mellan Axel Hägerström och Gunnar Myrdal, och jämförelsen berättar samtidigt en hel del om Sveriges moderna historia. Myrdal var uppenbarligen mycket inspirerad av Hägerström och det är därför inte långsökt att påstå att Hägerströms värdenihilism spelade en betydande roll för den svenska samhällsdebatten under 1900-talet. Teorin passade väl samman med de sociala ingenjörernas modernitetssträvanden. Genom att man genomskådade gamla metafysiska föreställning-

⁶⁴ Myrdal, 'Socialpolitikens dilemma I', s. 13.

ar skulle dörren till det moderna och vetenskapliga samhället öppnas. Tron på objektiva värden var en av de farliga föreställningsrester som stod i vägen för framstegen.

Men det är skäl att göra skillnad mellan Hägerströms värdenihilistiska teori och arvet efter den. Debatten om värdenihilismen handlade först och främst om teorins samhällseliga konsekvenser, sällan om själva teorin. Kritikerna gjorde ett stort nummer av det moraliska förfall som ett allmänt accepterande av värdenihilismen skulle innebära, men presenterade sällan filosofiska argument för att vederlägga teorin. På motsvarande sätt betonade Myrdal och andra anhängare av Hägerström den samhällseliga emancipation som värdenihilismen skulle föra med sig.⁶⁵ Man tog fasta på några hägerströmska slagord och använde dem, mer eller mindre genomtänkt, för sina egna syften. Det var viktigare att bli associerad med den progressive filosofen i Uppsala än att tillägna sig det filosofiska resonemanget. Bilden av Hägerström var viktigare än hans filosofi.

Av samma anledning kan det inte vara alldeles riktigt att se värdenihilismen som det svenska folkhemmets filosofiska grundval. Man kunde hellre säga att Hägerström och hans värdenihilism exemplifierar samma modernistiska anda som karakteriserar den sociala ingenjörskonsten och det tidiga folkhemsbygget. Debatten om huruvida makarna Myrdal var hjältar eller skurkar är en del av värdediskussionen om detta moderna projekt.

⁶⁵ Inte heller Hägerström drog sig för att använda dylika moraliska argument för sin värdenihilism, vilket delvis förklarar hur debatten kom att handla om dessa istället för om själva teorin. Samtidigt bidrog det till hans popularitet bland de reformsinnade socialdemokraterna.

Frivilligkomité, Oplysningskontor och Finlandskorps

Organiseringen av danska frivilliga
i vinterkriget 1939–40

ROLF JOHANSSON

När vinterkriget utbröt den 30 november 1939 fanns det inget tvivel om var sympatierna i Danmark låg. Den allmänna opinionen rasade mot Sovjetunionen. Samtidigt överhopades Finlands beskickning med ynnest- och solidaritetsbevis, som upptog mycket – enligt charges d'affaires, minister Paavo Pajula, ”alltför mycket” – av beskickningens arbetstid.¹

Beskickningen och konsulaten hade nämligen händerna fulla med arbete, inte minst med de hundratals danskar som ville kämpa för Finland. Till slut åkte ca 1 000 man till Finland. Danskarna utgjorde de facto efter svenskarna den största utländska truppstyrkan, även om de med undantag för flygarna och några enstaka infanterister aldrig kom till fronten.

Att anmäla sig som frivillig var inte det enda sättet att hjälpa Finland. Man genomförde insamlingar till miljonbelopp, värvade civil arbetskraft för fabriker i Finland och planerade ”hem” för tusentals finländska barn i Danmark. Det mesta av detta civila arbete utfördes av *Centralkomiten for Finlandshjelpen*. Danska Röda Korset organiserade självständigt en ambulansenhets med lasarett för den finländska armén.²

¹ Rapport från Finlands beskickning i Köpenhamn, nr 20/11.12.1939, Utrikesministeriets arkiv, Helsingfors; Frivilliga, Danmark (109.C3d). I fortsättningen UMs arkiv.

² Rapport från beskickningen i Köpenhamn 19.3.1940, UMs arkiv, Helsingfors: Finlands-

I denna uppsats skall jag koncentrera mig på organiseringen av de danskar som önskade göra militär tjänst i Finland. Forskaren vid Odense Universitet Eli Sørensen har i en avhandling från 1987 utrett de danska frivilligas motiv för att dra till Finland.³

Min avsikt är att söka utreda hur företaget rent praktiskt organiserades, vilka motiv som fanns inom Frivilligkomiten och Oplysningskontoret och dessa organisationers förhållande till det officiella Finland, som i Köpenhamn representerades av den finländska beskickningen.

Det officiella Finland

Finlands beskickning, belägen på Amaliegade 6 i Köpenhamn, leddes av minister Paavo Pajula. Han hade före självständighetstiden varit borgmästare i Sordavala. Senare verkade han bl.a. som chef för utrikesministeriets politiska avdelning och t.f. chef för presidentens kansli. Han utnämndes den 1 februari 1939 till Finlands sändebud i Köpenhamn och kvarstannade i denna befattning till sin pensionering 1945. Under vinterkriget var han också chef för beskickningen i Haag. På legationen i Köpenhamn bistods han av kontorspersonal och en attaché, Juhani Pohjola. Beskickningens militärattaché, överste V. K. Palojärvi var stationerad i Stockholm. Finland företrädde också av ett antal honorärkonsuler och vicekonsuler runt om i Danmark.

Redan före vinterkrigets utbrott hade ett tiotal danskar hört sig för om vilka möjligheter det fanns att göra frivillig krigstjänst i Finland. Beskickningen svarade enligt de direktiv man fått från utrikesministeriet: "För tillfället är det inte aktuellt."⁴

Några dagar efter krigsutbrottet, den 2 december, telegraferade minister Pajula till utrikesministeriet att 81 frivilliga danskar anmält sig på legationen: "Det brådskar. Vi behöver direktiv från ministeriet." Den 13 december kom direktiven. Finland kunde mottaga skandinaver, briter, fransmän, italienare, ungrare, spanjorer, polacker och amerikaner – däremot inte tyskar eller ryssar – men endast om de hade militär utbildning och

hjälpen (133/46) Halfdan Lefevre, *Danmark sender en ambulance* (Köbenhavn 1940). Marianne Clement Larsen & Jesper Boysen, *Finnebörnen – et stykke Danmarkshistorie* (Foreningen Norden 1999).

³ Eli Sørensen, *Danske Frivillige i den finske Vinterkrig 1939–40. Baggrund, muligheder og motivation for at melde sig* (Historiska Institutet vid Odense Universitet 1987).

⁴ Cirkulär till beskickningarna nr 87, 2.11.1939. UMs arkiv, Korrespondens (133/46).

kunde organiseras i egna förband med eget befäl, egen utrustning och egna vapen.⁵

Regeringens direktiv uppfattades dock från första början som mindre lyckade, eftersom ett nej till personer utan militär utbildning innebar att antalet frivilliga blev för litet för att ha någon betydelse. Dessutom ifrågasattes det kloka i att utesluta tyskar, ett beslut som uppenbarligen uppkommit p.g.a. Ribbentrop-Molotov-pakten. Finlands minister på ambassaden i Stockholm Eljas Erkko och specialsändebudet professor T. M. Kivimäki lyckades övertyga statsminister Risto Ryti om att direktiven måste modifieras. Generalmajor Rudolf Walldén diskuterade å sin sida ärendet med överbefälhavaren, marskalk Mannerheim. Den 16 januari 1940 erhöll beskickningarna nya direktiv, vilket bekräftades i ett cirkulär från utrikesministeriet den 22 januari 1940. Nu kunde man utan begränsning och tidsspill ta emot all tillbudsstående frivillig hjälp, oberoende om volontärerna erhållit militär utbildning eller inte. Undantag var emigranter av rysk börd eller judiska flyktingar från Centraleuropa. Beskickningarna hade rätt att in casu avgöra om sökandena var lämpliga eller inte, vilket påskyndade behandlingen.⁶

Eftersom frivilliga, i synnerhet från Sverige, omedelbart efter krigsutbrottet började dyka upp vid Finlands gränser, hastade organiseringen av frivilligarbetet. Under den första krigsveckan föll ansvaret i praktiken på skyddskårsdistrikten, men den 8 december befallde överbefälhavaren att mottagningsstationer skulle öppnas i Torneå, Helsingfors, Åbo och Vasa. I synnerhet Torneå kom att spela en central roll. Staden låg vid västkusten och till skillnad från Helsingfors långt utom de ryska bombplanens räckvidd. Dessutom skilde bara Torne älv staden från svenska Haparanda, som via Stockholm hade tågförbindelse med Köpenhamn och Bergen. Chef för mottagningscentralen

⁵ Telegram från beskickningen i Köpenhamn 2.12.1939, Krigsarkivet, Helsingfors, Försvarsministeriets samlingar: Frivilligbyrån, Danmark (T6572). I fortsättningen Krigsarkivet (T6572).

⁶ *Talvisodan historia* 4 (Porvoo 1979), s. 43–44. Cirkulär till beskickningarna nr 6, 22.1.1940, UMs arkiv. Korrespondens (133/46). Reservationen mot tyskar fanns dock kvar: ”Erityisesti maista jotka eivät suhtaudu Suomen taisteluun myönteisesti ei ole vastaanotettava muita vapaaehtoisia kuin sellaisia jotka täysin luotettavien tietojen perusteella ovat vakaumukseltaan Suomen asian puolella.” (I synnerhet från länder vilka inte förhåller sig positivt till Finlands kamp bör ej mottagas andra frivilliga än sådana som enligt fullt tillförlitliga uppgifter är övertygade anhängare av Finlands sak.) Cirkulär till beskickningarna nr 19, 17.2.1940, UMs arkiv, Korrespondens (133/46).

i Torneå var generallöjtnant H. Ignatius. I Torneå skulle de frivilliga under-teckna sina tjänstekontrakt med Finlands armé och sedan överföras till skyddskårsdistrikten, vilka vidarebefordrade dem till utbildningsläger i t.ex. Lappo eller Uleåborg.⁷

Frivilligkommitén

Den 10 december fick Pajula besök av kapten Knud von Bolten Jagd. Bolten Jagd, 50 år gammal hade redan vid 21 års ålder blivit premiärlöjtnant och spåtts en lysande militär karriär. Han föredrog äventyr framför skrivbordsarbete och hade varit vice chef för de danska frivilliga i Baltikum 1920–21. Två år senare tog han dock avsked från armén för en civil karriär. År 1939 var han äldre men ingalunda mindre äventyrslysten. Efter samtalet med Pajula åkte han till Stockholm för att planera organiseringen av danska frivilliga. Pajula poängterade dock att Bolten Jagd inte formellt var anställd av beskickningen.⁸

Medan organiseringen av frivilliga i Danmark trampade i barnskorna antog verksamheten i Sverige snabbt imponerande former. *Svenska Finlandshjälpen* grundades den 4 december och den fick stark medvind i hela Sverige, där 120 frivilligbyråer värvade drygt 8 000 svenska frivilliga till Finland. Dessutom insamlades pengar och materiel till miljonbelopp.⁹

Kapten Bolten Jagd anlände till Stockholm kvällen den 11 december. Han tog kontakt med ledarna för Svenska Finlandshjälpen. Han rapporterade till Köpenhamn att han fått ett positivt mottagande och att man ställt både arbetsrum och kontorsmateriel till hans förfogande. I själva verket haltade samarbetet med svenskarna eftersom Bolten Jagd inte hade några pengar. Svenskarna krävde nämligen ca 4 000 svenska kronor per man för den danska kontingenten.¹⁰

Då trädde grossist Peter Möller Daell in på scenen. P. M. Daell var vid krigsutbrottet 53 år gammal och ledde tillsammans med sin bror Christen ett

⁷ *Talvisodan historia* 4, s. 45ff. De utländska frivilliga fördelade sig på följande sätt: Svenskar 8 462, danskar 973, norrmän 693, amerikafinländare 364, ungrare 346, karelare, ingermanländare, olonetsbor ca 350, övriga 210.

⁸ "Bolten Jagd har ikke modtaget nogen Ansættelse af det finske Gesandskab i Köbenhavn." Brev från minister Pajula 27.1.1940, UMs arkiv, Korrespondens (133/46).

⁹ Bengt Nordell, *De sista offren* (Borås 1996), s. 18ff; *Talvisodan historia* 4, s. 40

¹⁰ Rapport av kapten K. von Bolten Jagd 11.2.1940; P. M. Daells arkiv; Rigsarkivet, Köpenhamn. I fortsättningen P. M. Daells arkiv.

framgångsrikt postordervaruhus. Han hade dock en militär bakgrund som officer vid Kongens Livjägerkorps och närde trots sitt civila värv ett brinnande intresse för försvaret. Han hade sedan gammalt goda kontakter till finländska officerare, bl.a. general A. M. Martola. Daell delade många danskars beundran för finländarnas försvarsvilja. Försvarsvänliga kretsar i Danmark uppfattade den egna politiken som alltför defensiv, räddhågad och pacifistisk.¹¹

Efter samtal med Pajula grundade Daell den 15 december tillsammans med den pensionerade översten Ivar Carstensen den s.k. *Komité for danske frivillige i Finland* (Frivilligkommittén) för att organisera verksamheten. Carstensen, 68 år gammal, var en hängiven Finlandsvän. Snart fick Frivilligkommittén också en tredje medlem, civilingenjör Erling Foss. Arbetsfördelningen mellan de tre var följande: Daell skulle sköta finansieringen, Carstensen stå för den administrativa och militära sakkunskapen och Foss, anställd vid industriföretaget F. L. Schmidt, för anskaffningen av vapen. Daell var dock den obestridliga ledaren.¹²

Eftersom frivilligverksamheten kommit tidigare igång i Sverige än i Finland anmälde sig också danskar, de flesta bosatta i Sverige, direkt till Finlandshjälpen i Stockholm. Ur dansk synvinkel var en "otyglad" eller svenskkontrollerad värvningsaktivitet av ondo. Dels kunde oönskade element komma med, dels skulle "det danska" inte märkas i tillräckligt hög grad. Dessutom ansåg Frivilligkommittén, och i synnerhet Daell, att det skulle bildas en särskild dansk Finlandskår med danskt befäl.

Därtill måste värvningen genomföras så att de danska myndigheterna inte kunde ingripa. Värkning av danska soldater till främmande krigförande makt var enligt dansk lag förbjudet. Dessutom var även tillverkning, köp och innehav av vapen reglerat. När de danska nationalsocialisterna öppnade ett värvningskontor på Store Kongensgade i Köpenhamn stängde polisen det omgående. Även Pajula tog avstånd från det nationalsocialistiska kontoret.¹³

Beskickningen måste ta hänsyn till att de danska politikerna trots sympati för Finland inte var eniga om frivilligverksamheten. Finland kunde räkna med sympati från den försvarsvänliga högern, men den sittande danska re-

¹¹ Niels Tingleff, 'Danske Frivillige i Finland', *Krigshistorisk Tidsskrift*, 1/1988, s. 3ff.

¹² Eli Sørensen, s. 14.

¹³ Eli Sørensen, s. 91. Minister Pajulas rapport till UM, Nr 1, 15.1.1940; Krigsarkivet (T 6572).

geringen, en koalition mellan socialdemokraterna och det socialliberala radikale venstre, måste beakta de politiska realiteterna. Danmark var neutralt, vilket landets regering flera gånger gjorde klart för Finland, bl.a. vid de nordiska statsöverhuvudernas och utrikesministrarnas möte den 18–19 oktober 1939. Vid en eventuell konflikt med Sovjetunionen kunde Finland räkna med moraliskt men inte militärt stöd från Danmark. Den 30 november förklarade en enhällig regering att Danmark var neutralt i kriget mellan Finland och Sovjetunionen. Regeringen fruktade att ett avsteg från neutralitetsprincipen kunde få grava konsekvenser, i synnerhet för relationerna till den stora grannen i söder, Tyskland. Hänsyn till Tysklands intressen var karakteristiskt för den danska regeringens politik och i synnerhet för utrikesminister Peter Munch (radikale venstre).¹⁴

Oplysningskontoret

I medlet av december öppnade Frivilligkommittén ett kontor i en nedlagd grönsaksaffär på Willemoesgade i stadsdelen Österbro i Köpenhamn. Värvning vågade man inte tala om, så byrån kallades för *Oplysningskontoret*, och kommittén försäkrade att den skulle verka ”i dybeste lojalitet overfor regeringen og landets love”.¹⁵

Upplysningskontoret skulle vägleda och informera intresserade personer om frivilligverksamheten, hjälpa frivilliga att tryggt komma till Finland, sörja för att frivilliga fick behövlig utrustning, säkra finansieringen av utrustning, resor och underhåll och sörja för att de frivilliga efter kriget tryggt kunde återkomma till Danmark. Som chef för Upplysningskontoret fungerade överste Carstensen.

Trots Daells försäkringar om att kontoret höll sig inom lagens ramar, följde myndigheterna med dess aktiviteter. ”Vi håller uppsikt over dette oplysningskontor i Willemoesgade 3”, hette det i en polisrapport till utrikesminister Munch den 22 december.¹⁶ Efter alla de sympatyttringar som Finland fått misstänkte myndigheterna, inte utan skäl, att värvning förekom.

¹⁴ N. F. Christiansen, K. C. Lammers, H. Nissen, 'Udenrigspolitik 1933–1940', *Danmarks Historie* Bd 7 (Tiden 1914–54), red. af Sören Munch (Köbenhavn 1988); Sören Sørensen, *Vinterkrigen i Finland* (Köbenhavn 1990); Viggo Sjöqvist, *Peter Munch. Manden. Politikern. Historikern.* (Köbenhavn 1976); Taage Karlsted, *Ministtermødeprotokol 1933–40* (Aarhus 1984), s. 302.

¹⁵ Citerat i Medlemsblad for *Foreningen af Finlandsfrivillige*, feb. 1943, s. 3.

¹⁶ ”Polisrapport till utrikesminister Munch 22.12.1939”, Eli Sørensen, s. 57.

Daell konfronterades alltså med många praktiska problem. Preferensen för en utbildad och utrustad volontärkår hade inneburit att endast ett begränsat antal danskar kommit iväg till Finland, samtidigt som folk köade i Köpenhamn för att få åka iväg. Det fanns stort behov av yrkeskunnigt befäl, men stamanställda hade svårt att lösgöra sig från den danska armén. Därtill saknade de frivilliga ordentlig utrustning och vapen. Det var också oklart hur kostnaderna för frivilligverksamheten skulle fördelas. Svenska Finlandshjälpen krävde betalt för de kostnader man hade för danskarnas resor, uniformer o.d. Förhållandet mellan de danska och svenska frivilliga i Uleåborg var inflammerat, eftersom svenskarna skrattade åt danskarnas bristande skidförmåga och höll inne med uniformer till "de lusefattige danske" då dessa inte kunde betala för dem.¹⁷

I januari 1940 var Daell i kontakt med statsminister Thorvald Stauning (soc. dem.). Daell föreslog att Danmark skulle utrusta en utvald elittrupp på 200 man. Han försäkrade Stauning att det fanns pengar i Danmark för ett dylikt projekt. Dessutom skulle Finland stå för de frivilligas lön och uppehälle. Stauning fick frågan om den danska regeringen var redo att bevilja pass för stampersonal och andra värnpliktiga och tillåta uppköp av nödvändig materiel. Stauning svarade att alla danska soldater behövdes i Danmark p.g.a. det hotfulla lägret i Europa och att det i lagren inte fanns överlopsmateriel (såsom uniformer). Civilpersoner kunde förstås på egen risk resa till Finland. Statsministern ville inte utmana det politiska ödet. Tyskarna kunde reagera negativt och dessutom riskerade Stauning att komma på kollisionskurs med utrikesminister Munch.¹⁸

Kontakterna till Stauning ledde i praktiken ingen vart. Däremot hölls ett betydelsefullt sammanträde i Köpenhamn den 11 januari. Problemen med organiseringen av de danska frivilliga hade uppmärksammats även av den finländska statsmakten, som på sammanträdet representerades av professor Kivimäki. Daell och Carstensen representerade Frivilligkommittén, direktör Tönne von Christierson den finska pappersindustrin i Danmark och major R. Nordström Svenska Finlandshjälpen. Man beslöt – faktiskt innan de finländska myndigheterna kommit med motsvarande initiativ – att även mottaga sådana frivilliga som inte fått militär utbildning under förutsättning att de

¹⁷ Memorandum från möte mellan direktör Daell och dr Hallström 6.2.1940, P. M. Daells arkiv.

¹⁸ "Referat af besög hos statsminister Stauning, först i Januar 1940", P. M. Daells arkiv.

ville åka till fronten. De som ville ge civil hjälp överfördes till organisationen *Nordisk Forbund* som öppnat en byrå för ändamålet. Volontärer med militär utbildning skulle få sin utrustning i Sverige eller Finland, medan volontärer utan militär utbildning skulle utrustas i Danmark. Kostnaderna som beräknades till 400 danska kronor per man skulle täckas genom insamlingar. Major Nordström meddelade att svenska Pro Finlandia-fonden skulle bidra med 38 500 svenska kronor för ändamålet. Övriga kostnader lovade Daell stå för.

Mötet beslöt också att de danska frivilliga skulle lösgöras från den svenska kontingenten och bilda ett eget förband med en egen dansk chef som skulle ha samma rang och förmåner som sin svenska kollega. Daell och Carstensen fick fullmakt att utnämna chefen. För att slippa gräl mellan svenskarna och danskarna beslöt den finländska staten att stå för resekostnaderna för de drygt 30 danskar som avrest före den 1 januari 1940 ifall svenskarna skulle kräva att få betalt.¹⁹

Enligt Daell innebar mötet den 11 januari att den danska frivilligverksamheten blivit erkänd av det officiella Finland. Dessutom kunde mötet röja undan ekonomiska och prestigemässiga hinder för en smidig och effektiv volontärinsats. Helt smärtfritt gick det inte heller framöver.

Det fanns gott om intresserade frivilliga, men man behövde folk med militär utbildning, i synnerhet officerare. På grund av sitt känsliga förhållande till Tyskland, då allierad med Sovjetunionen, ville Danmark ogärna ge tjänstledighet åt stamanställda. Inom försvarsministeriet var man dock redo att gå rätt långt för att tillmötesgå Frivilligkommitténs önskemål. Minister Pajula rapporterade till utrikesministeriet att försvarsminister Alsing Andersen (soc. dem.) lovat flera officerare åt Finland genom att bevilja dem avsked med löfte att de skulle återfå sin tjänst efter kriget.²⁰ Andra officerare bara "försvann" över Öresund och dök upp i Torneå.²¹ Ett fåtal blev bestraffade efter återkomsten, men mycket lindrigt eftersom försvarsministeriet förhöll sig positivare till frivilligverksamheten än utrikesministeriet. Även statsminister Stauning gick så långt att han accepterade affärsmannen, sedermera obundne ministern Gunnar Larsens plan att värva och utbilda flygare och mekaniker för att sändas till Finland. Utrikesminister Munch lyckades dock torpedera planen. Den danska regeringen förhöll sig även avvisande till Finlands begä-

¹⁹ Mötesprotokoll 11.1.1940, Krigsarkivet (T6572).

²⁰ Minister Pajulas rapport nr 3, 1.3.1940 Krigsarkivet (T6572).

²¹ Intervju med pensionerad godsförvaltaren, löjtnanten i.a. Niels Tingleff 11.6.1996.

ran att få köpa bensin från Danmark eller att stridsplan från England till Finland skulle få mellanlanda i Danmark.²²

En annan kvistig fråga var vapenanskaffningen. ”I Danmark råder förbud mot export av krigsmateriel, vederbörlig industri obetydlig, statligt ägd, produktionsförmågan svag, det egna försvaret negligerat”, rapporterade Pajula den 11 december 1939.²³ Situationen var problematisk eftersom danskarna inte kunde ta med sig vapen hemifrån med undantag för insmugglade handvapen. Av skyddskåren i Uleåborg och Svenska Frivilligkåren erhöll man dock 185 gevär, 35 lådor patroner och några maskinpistoler, närmast att användas för exercis och skjutövningar, vilket innebar att långtifrån alla volontärer kunde räkna med personliga vapen. Tunga vapen hade kåren inte alls. Daell lovade dock skaffa kåren sådana. Han hade ursprungligen räknat med att Finland mot betalning kunde leverera vapen till kåren, men p.g.a. skriande materielbrist måste finländarna i första hand förse sina egna soldater med vapen. Frivilligkommittén fick lov att skaffa sina vapen själv. I Köpenhamn pågick hemliga förhandlingar om inköp av maskingevär och kanoner från Riffelsyndikatet Compagni Madsens vapenfabrik. Å Frivilligkommitténs vägnar deltog direktör Tönne von Christerson i förhandlingarna.²⁴ Riffelsyndikatet hade via det svenska bulvanbolaget Castra redan sålt bl.a. 28 stycken 20 mm:s kanoner för ett värde av 70 miljoner mark till finska staten. De hann dock aldrig fram till Finland före vapenvilan. Samma öde rönt de 8 kanoner och 60 Madsengevär som Riffelsyndikatets direktör, Finlandsvännen W. Haubroe donerade till Finlandskåren. Tjugofem gevär nådde kåren innan kriget var slut, resten kom först senare. Den frivillige löjtnanten Niels Tingleff uttryckte träffande: ”Under kriget hade vi just inga vapen. När det tog slut, började vapnen strömma in.”²⁵

Men inte ens utrikesminister Munch kunde blunda för den stora folkliga uppbackningen som Finlandshjälpen åtnjöt. Över 90 lokala kommittéer – varav en på Färöarna – samlade pengar, kläder och andra förnödenheter till miljonbelopp för Finland. Den 10 januari koordinerades denna verksamhet hos Centralkommittén för Finlandshjälpen, i vilken förutom lokalkommittéerna även 43 organisationer deltog, bl.a. de politiska partiernas ungdomsför-

²² Eli Sørensen, s. 66–67; Karsted, s. 306, 308.

²³ Minister Pajulas rapport till UM nr 20, 11.12.1939; Krigsarkivet (T6572).

²⁴ Korrespondens mellan Frivilligkommittén och Dansk Industrisyndikat 6.4./8.4.1940. P. M. Daells arkiv.

²⁵ Intervju med löjtnant Tingleff 11.6.1996.

bund, inklusive socialdemokraternas och radikale venstres. Den 18 februari omorganiserades Nordisk Forbund till föreningen *Det Frie Nord* som förutom det praktiska arbetet skulle skaffa ideellt och politiskt stöd för Finlandssaken. Ordförande var general Erik With och i styrelsen satt företrädare för de största partierna. Daell satt i föreningens delegation.²⁶

I januari kunde Frivilligkommittén glädjande konstatera att de danska myndigheterna efterhand började visa större förståelse för frivilligverksamheten.²⁷

Dansk Finlandskorps

De första danska frivilliga anlände till Torneå den 16 december. Det var översergeant Svend Aage Christiansen och tre meniga. Tre dagar senare kom de första officerarna och vid årsskiftet bestod den danska kontinenten av 8 officerare, 11 underofficerare och 28 menige. Antalet meniga ökade påtagligt efter att frivilligkåren öppnades även för personer utan militär utbildning.

Enligt vedertagna direktiv skulle volontärerna först anmäla sig hos beskickningen eller konsulaten, där de måste fylla i ett ansökningskort. Där genomfördes också läkarundersökning och lämplighetstest. Dessutom kontrollerades att de frivilliga icke hade några förpliktelser gentemot barn eller kreditorer som kunde förhindra resan till Finland. Föräldrarna måste ge sitt samtycke för omyndiga. Även polisen deltog i undersökningen genom att kontrollera att männen inte hade kriminell eller kommunistisk bakgrund. Antagen volontär fick därmed inresetillstånd till Finland. Daell var mycket noga med att volontärerna först vände sig till beskickningen eller konsulaten, alltså till det "officiella Finland", som skulle företa den första kontrollen och urvalet. I ett brev till konsuln i Esbjerg den 15 januari 1940 påpekade Daell att alla som direkt vände sig till Upplysningskontoret skulle avvisas.²⁸

Efter att volontärerna fått grönt ljus av beskickningen eller konsulaten överfördes de till Upplysningskontoret. Där kontrollerades deras militära duglighet. De fick även en tågbiljett till Haparanda och vid behov även persedlar. Det praktiska ansvaret för tågresan Köpenhamn–Haparanda föll enligt överenskommelse på Svenska Finlandskommittén. När volontärerna sedan anlände till Torneå genomgick de en sista kontroll, som genomfördes av

²⁶ Finlandshjäpen, Köpenhamn 1940, UMs arkiv, (157/91, 133/46); Clement Larsen & Boysen, s. 19ff.

²⁷ Citerat i *Medlemsblad for Foreningen af Finlandsvillige*, feb. 1943.

²⁸ Minister Pajulas rapport nr 3, 1.3.1940; Krigsarkivet (T6572).

DANSKA FINLANDSFRIVILLIGA 1939–40

Tidsperiod	Offic.	Underoffic.	Meniga	Inalles	Totalt ¹⁾
16.12		1	3	4	4
17–31.12	8	10	25	43	47
1–10.1	7	13	44	64	111 ²⁾
11–20.1	2	11	57	70	181
21–31.1	5	13	133	151	332
1–10.2	5	15	151	171	503
11–20.2	5	8	149	162	665
21–29.2	3	10	90	103	768
1–10.3	8	13	138	159	927
11–20.3	2	4	40	46	973
	45	98	831	973	

¹⁾ Siffrorna är absoluta, dvs. antalet nya volontärer under ifrågavarande tiodagarsperioder.

²⁾ Totalt innebär det sammanlagda antalet volontärer. T.ex. siffran 111 fås genom att addera 47 (31.12.1939) och 64 (10.1.1940).

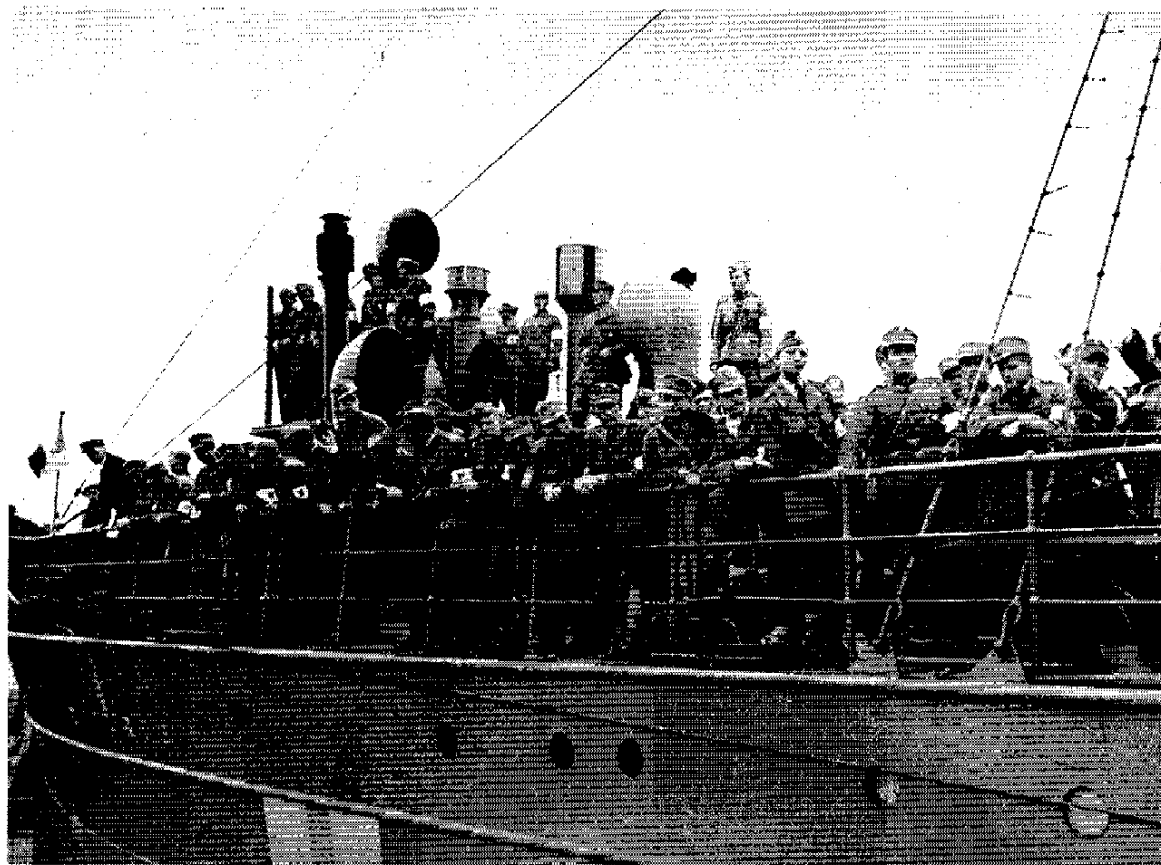
Tabellen upptar de frivilliga som deltog inom Dansk Finlandskorps, inte dem som anslöt sig direkt till finländska enheter eller danska Röda korsets ambulansenhet.

Källor: DFKs arkiv, Rigsarkivet, Köpenhamn; Eli Sörensen, *Danske frivillige i den finske Vinterkrig 1919–40, Baggrund, muligheder og motivation*. Odense Universitet (Hist. Inst. Specialopgave) 1987).

finländska militärmyndigheter. Sedan skrev de på ett tjänstekontrakt med den finska armén. Formellt skedde själva värvningen alltså i Finland. Därefter sändes de frivilliga till olika utbildningsläger, i danskarnas fall till Uleåborg.²⁹

Eli Sörensen har analyserat de frivilligas bakgrund. Officerarna var naturligtvis yrkesmilitärer eller reservister med officersutbildning. Deras bakgrund var borgerlig. De meniga, många utan militär utbildning, var i regel under trettio år. Bakgrunden var brokig, allt från överklass till arbetarklass. De flesta kom från Köpenhamnsområdet, men under våren 1940 ökade antalet frivilliga från Jylland markant. Det berodde dels på bättre information om frivilligverksamheten, men också på att de frusna isarna på Stora och Lilla Bält i februari började smälta, vilket underlättade kommunikationerna.

²⁹ Ibid., *Talvisodan historia*.

Fartyget Arcturus med vilken bataljonen återvände från Lovisa hem till Köpenhamn. (Nordisk Pressfoto i Danmark / UMs arkiv.)

Som ideologisk orsak för att bli volontär uppgavs i regel "sympati för Finland", "en nordisk inställning", "ogillande av stormakter" och "kamp mot kommunismen". Endast ett fåtal uppgav som orsak "nationalsocialistisk världsåskådning" eller "medlem av Danmarks nationalsocialistiska arbetarparti". Det fanns också socialdemokrater bland de frivilliga, så Sörensen har rätt när han konstaterar att det inte uteslutande handlade om "borgerskap kontra socialism". Senare återfanns Finlandsvrilliga både inom motståndsrörelsen och Waffen-SS. Det fanns också mindre ideologiska orsaker att åka till Finland: arbetslöshet (som vintern 1939–40 var hög i Danmark), sysslöshet, äventyrlusta och flykt undan gäldenärer.³⁰

Ju längre verksamheten fortskred, desto mera började Frivilligkommittén framstå som ledande instans på legationens bekostnad. Dels måste beskickningen arbeta inom ramarna för diplomatisk praxis, dels var minister Pajula en försiktig man. Att det var Daell, Carstensen och von Christierson och inte

³⁰ Eli Sörensen, kapitel 9–11.

Pajula som deltog i mötet med den finska statsmaktens representanter den 11 januari 1940 ökade Frivilligkommitténs prestige. Pajula var dessutom trött och klagade över arbetsbördan. Han insjuknade under våren 1940, och då skötte honorära generalkonsuln Einar Höyvald mycket av beskickningens ärenden. Höyvald, även ordförande för *Dansk-Finsk Forening*, hörde till den inre kretsen av inflytelserika Finlandsvänner – Daell, von Christierson, Foss, Haubroe m.fl. – med ett vitt kontaktnät till politiker, affärsmän och militärer. Det var denna krets som organiserade det mesta av frivilligverksamheten. Beskickningen kom alltså att spela en sekundär roll, vilket inte helt tillfredsställde Pajula. Han ansåg sig stundtals överkörd, t.ex. vid beviljandet av utmärkelsetecken vilket Frivilligkommittén skötte direkt med de finländska militära myndigheterna.³¹

Daells besök i Finland

De första danska frivilliga inkvarterades i en teaterlokal vid brandkårshuset i Torneå. Truppen satte omedelbart igång med militär exercis, stridsövningar, skytte och skidåkning. Den 5 januari 1940 förflyttades enheten från Torneå till Uleåborg, där den inlogerades i lycéet (Oulun Lyseo). I samma byggnad fanns också ett hundratal amerikafinländare, som dock i slutet av februari överfördes till en dövstumskola i Tuira.³²

Första chef för den danska kontingenten, konstituerad som *Dansk Frivilligbataljon*, var kapten Bolten Jagd, som själv anlant till Torneå den 18 december. I början var danskarna militärt underställda Svenska Frivilligkåren. Under den första veckan måste danskarna gå i civila kläder med livrem och kokard som enda tecken på militär ställning. Dagen före julaftonen fick man besked att man skulle få uniformer och annan utrustning från svenskarnas förråd. Problemet avklarades i sin helhet först i februari (Daells Finlandsbesök), och relationerna till svenskarna var ganska ansträngda. Däremot var danskarna administrativt underställda Uleåborgs skyddskårsdistrikt som bl.a. utbetalade lönerna. Den danska enheten kallades även "Osasto Franck" efter sin förbindelseofficer, major Martin Franck, som tjänstgjort som husar i tsarens armé och som officer vid Mannerheims stab under inbördeskriget.³³

³¹ Rapport från militärattaché Palojärvi 8.6.1940, Krigsarkivet (T 6572); Brev från dir. von Christierson till dir. P. Forsström 19.6.1940, UMs arkiv (138/46).

³² Eyvind Knauer, *Och sedan – ?* (Stockholm 1941); Tingleff, s. 5ff.

³³ Byråchef Ragnar Numelins rapport till kanslichef Tapio Voionmaa 17.2.1940, Krigsarkivet (T6572).

På sammanträdet den 11 januari i Köpenhamn hade Daell och Carstensen fått rätten att utse chefen för den danska enheten. Det fanns tre kandidater, kapten Bolten Jagd, överstelöjtnant Svend Jonstad Möller och överste Valdemar Tretow Loof. Bolten Jagd var en entusiast och en idealist, men han ansågs inte skickad att leda större förband. Daell ogillade också Jonstad Möller, så valet föll på den sextioåttåriga Tretow Loof. Översten fick motsvarande rang och samma löneförmåner som chefen för den svenska frivilligkåren.³⁴

P. M. Daell ville bekanta sig med de frivilligas situation på ort och ställe. Tillsammans med sin fru Eva besökte han i början av februari Uleåborg. Den 6 februari träffade han en betydande medlem av Svenska Frivilligkommittén, akademieledamoten Gustav Hallström, som vid tidpunkten befann sig i Torneå och som i bil åkte ner till Uleåborg för att träffa Daell.

Enligt Hallström gick rekryteringen och insamlingarna i Sverige inte längre så bra. Därför önskade man på svenskt håll att danskarna – liksom norr-
männen – även i fortsättningen skulle vara underställda Svenska Frivilligkåren. Detta avvisade Daell, som påpekade att de danska frivilliga egentligen inte hade något att göra med Sverige eftersom Frivilligkommittén i Danmark den 11 januari direkt förhandlat med representanter för Finlands regering. Daell försäkrade dock att danskarna önskade ett gott samarbete med svenskarna. En orsak till problemen med svenskarna ansåg Daell vara att danskarna saknade en egen förbindelseofficer vid mottagningscentralen i Torneå. Problemet löstes i och med att kapten Theodor de la Cour utsågs till förbindelseofficer.

Sammanträdet mellan Hallström och Daell fördes i positiv anda och svenskarna accepterade till slut den danska frivilligkåren som en egen enhet. Svenskarna krävde inte heller betalt för de pälsar, skidor och stavar, uniformer, gevär och patroner som danskarna fått ur deras lager.³⁵

Daell inspekterade de danska trupperna och måste trots alla framsteg tillstå att det krävdes minst en månads utbildning innan de kunde sändas i fält. Han var dock övertygad om att de under en duktig befälhavare som överste Tretow Loof skulle bli en slagkraftig enhet. Tretow Loof anlände till Finland

³⁴ Eli Sörensen, s. 33, *Talvisodan historia* 4, s. 48. Chefen för den danska enheten erhöll 5 750 finska mark i månaden, en kapten och rytmästare 3 625 mk, löjtnant 2 250 mk, fänrik 1 750, fältväbel 1 875 (?), sergeant 1 400 mk, undersergeant 1 300 mk och menig 550 mk/mån. Krigsarkivet (T6572).

³⁵ Memorandum från möte mellan Daell och Hallström i Uleåborg 6.2.1940, P. M. Daells arkiv.

den 11 februari och kunde i Daells närvaro den 14 februari meddela att han övertagit kommandot över Dansk Frivilligbataljon, som därefter konstituerades som *Dansk Finlandskorps*. Stämningen inom kåren var god, och man talade om att värva minst 2 000 danska volontärer, dubbelt så många som norr-männen planerat.

Dansk Finlandskorps (DFK) konstituerades således den 14 februari 1940 med överste Tretow Loof som chef. Biträdande chef var major Johan Skjoldager. Kåren indelades i tre ordinarie kompanier och två depotkompanier på ca 200 man. Stabsfunktionerna sköttes av en dansk och en finsk stab. Kapten Bolten Jagd avlöste den 22 februari kapten de la Cour som förbindelseofficer i Torneå, där ytterligare en dansk frivillig, fänrik Paul Hess tjänstgjorde med uppgift att tillvarata danskarnas juridiska intressen.³⁶

Daell lämnade Finland den 14 februari, och stannade ännu den 15–16 februari i Stockholm för att diskutera praktiska samarbetsfrågor med svenska Finlandshjälpen. En dryg vecka senare erhöll han det positiva beskedet att Föreningen Norden lovade stå för mat, dryck och förströelse under den fem timmars paus som danskarna måste vänta i Stockholm innan de kunde resa vidare till Torneå.³⁷

Kriget är slut

Den 13 mars 1940 tog vinterkriget slut – till besvikelse för många frivillig. Kåren stod efter veckor av exercis och stridsövningar redo att rycka ut till fronten, då vapnen tystnade. Krigshandlingarna hade inskränkt sig till ryska luftbombardemang av Uleåborg. Under ett luftangrepp den 21 januari 1940 blev menige Matthias Madsen dödligt sårad. Det var bara ett fåtal danskar som genom övergång till finländska enheter nådde fronten.³⁸

Fredsslutet innebar förflyttningar, hemförlovningar, materielförvaltning

³⁶ Dagorder 14–22.2.1940, Arkiv för Dansk Finlandskorps (DFK), Rigsarkivet, Köpenhamn. I fortsättningen DFKs arkiv; Tingleff, s. 6–7.

³⁷ Brev från Daell till A.E. Martola 7.2.1940, P. M. Daells arkiv.

³⁸ Den enda danska infanterist som stupade i vinterkriget var löjtnant Hans Fenger, som anslutit sig direkt till det finländska förbandet Nylands Dragoner, alltså utanför DFK. Fenger stupade den 17 februari 1940 vid Ladoga. Åtta danska flygare deltog i striderna; fyra stupade, två sårades. De stupade var löjtnant Fritz Rasmussen (2.2.1940), löjtnant Knut Kalmberg (12.2), löjtnant greve Erik Frijs (18.2) och löjtnant Mogens Christensen (29.2). Talvisodan historia 4, s. 52; DFKs arkiv; O. Seeve, *Ilmapuolustus Suomen–Neuvostoliiton sodassa 1939–40* (Helsinki 1941).

och räkenskaper. Samma dag som vapentilleståndet trädde i kraft avbröts i Stockholm 31 danskars resa till Finland. De fick lov att återvända till Danmark.³⁹ Dessutom var de frivilliga i och med fredsslutet inte längre bundna av sina tjänsteavtal med Finlands försvarsmakt. En del önskade omedelbart resa hem, andra ville stanna längre i Finland och en tredje kategori ville överhuvudtaget inte resa hem.

P. M. Daell beslöt själv att resa till Finland för att övervaka volontärernas hemförlovning. Han anlände till Uleåborg den 20 mars. Under två dagar förhandlade han med sin värd, chefen för skyddskåren i Uleåborg, major Einari Haltiavuori, om de praktiska arrangemangen. Ungefär hälften av kåren skulle hemförlovas så fort som möjligt. De övriga kunde förlänga sina kontrakt med Finlands armé till den 1 juni 1940. Dessutom skulle vapen och pälsar returneras antingen till skyddskåren i Uleåborg eller Svenska Frivilligkåren. Daell skrev till Gustav Hallström och lovade betala för vapen och persedlar "eftersom han inte ville belasta Finland med utgifter". Hallström svarade att man på svenskt håll inte hade några krav på Dansk Finlandskorps eftersom alla gevär och pälsar återlämnats.⁴⁰

Ett annat praktiskt problem var Frivilligkommitténs tunga vapen (maskingevär och kanoner) som efter krigsslutet anlände till Finland. Det rörde sig om de 8 kanoner och 60 Madsengevär som direktör Haubroe donerat. Tjugofem Madsengevär hade anlämt före krigsslutet. Resten anlände mellan den 20 mars och den 12 april. Den 6 april frågade Daell Haubroe om en del av vapnen, t.ex. 12 gevär och 4 kanoner, kunde överlåtas till skyddskåren i Uleåborg som ett tack för gott samarbete. Haubroe svarade den 8 april att de 8 kanonerna och 60 gevären var en gåva som Frivilligkommittén kunde disponera över hur den önskade.⁴¹

Den 19 mars avtackade överstelöjtnant Tretow Loof manskapet i sin sista dagorder ("Befallning nro 32"). Dansk Finlandskorps skulle ombildas till *Dansk Finlandsbataljon* och två dygn senare inledde 390 danska volontärer (7 officerare, 33 underofficerare och 350 menige) under Tretow Loofs befäl sin långa resa från järnvägsstationen i Uleåborg hem till Danmark. Frivilligkom-

³⁹ Minister Pajulas rapport 16.3.1940, Krigsarkivet (T6572).

⁴⁰ Korrespondens mellan P. M. Daell och akademieledamot Hallström/greve A. Ehrensvärd 26.3/4.4/18.7/1.8/6.8/14.8.1940, P. M. Daells arkiv.

⁴¹ Korrespondens mellan Frivilligkommittén och Dansk Industrisyndikat 6.4/8.4.1940, P. M. Daells arkiv.

mittén bekostade resan såsom man avtalat på mötet den 11 januari i Köpenhamn. Av dem som önskade stanna i Finland fanns fem yrkesofficerare, bl.a. Bolten Jagd, vilka ansökte om och beviljades förflyttning till finländska förband. De övriga, dvs. 548 man, fördelade på 25 officerare, 56 underofficerare och 467 meniga, skulle förflyttas till Lovisa, och de kom också i väg den 21 mars. Samma dag ombildades kåren till Dansk Finlandsbataljon, som leddes av major Skjoldager. Daell var på plats och bevittnade avfärden. Sedan återvände han till Danmark.⁴²

Den 23 mars anlände Dansk Finlandsbataljon med tåg till Lovisa. Manskäpet logerades i huvudsak i skolor, medan officerarna bodde på hotell Societetshuset. Bataljonen organiserades i tre ordinära kompanier och två extra plutoner, "kanondelningen og förbindelsesdelningen". Bataljonschef blev den till överstelöjtnant befodrade Skjoldager. Tillsammans med enheter ur svenskspråkiga Nylands Brigad genomförde bataljonen manövrar i fält. I främsta hand utförde man dock vakt-, underhålls- och byggnadsuppgifter.⁴³

Den 9 april kom dock den chockerande nyheten från hemlandet att Tyskland besatt Danmark. Enligt löjtnant Tingleff var "stemningen nesten den samme om den 13 mars i Uleåborg hvor styrken oplevde sorgens dag. Nu den 9 april oplevede de samme danske frivillige skammens dag. Det var stille i de områderne og kun få frivillige faerdedes på Lovisas så hyggelige gader i de følgende dage". Bataljonsledningen beivrade alla försök till "uoverlagte handlinger".⁴⁴

Allt var dock inte dystert under danskarnas drygt två månader långa vistelse i Lovisa. Danskarna trivdes i den vårliga och svensktalande omgivningen, och vistelsens höjdpunkt var marskalk Mannerheims besök hos bataljonen den 25 april.⁴⁵

Hemfärd från Lovisa

De danska volontärernas förlängda kontrakt utlöpte den 1 juni 1940, och enligt överbefälhavarens order skulle bataljonen upplösas den 30 maj. Många fann det motbjudande att återvända till ett ockuperat Danmark, och för några kunde det t.o.m. vara farligt. Flera sökte arbete i Finland. Enligt uppgifter

⁴² DFKs och P. M. Daells arkiv; *Knaue*, s. 101ff.

⁴³ DFKs och P. M. Daells arkiv; *Tingleff*, s. 9–10.

⁴⁴ *Tingleff*, s.12–13; intervju med löjtnant Tingleff 11.6.1996.

⁴⁵ *Tingleff*, s.12–13; *Knaue*, passim.

i bataljonens arkiv fann 152 frivilliga arbete inom jord- och skogsbruket, hotell- och restaurangbranschen och verkstadsindustrin. Dessutom stannade 65 man kvar utan att bataljonsledningen kände till deras kommande arbetsplats. Fyra frivilliga önskade stanna kvar som turister.⁴⁶ De flesta ville dock resa hem till familj, släkt och vänner. Det var i Danmark man ville leva och skapa sin framtid.

Den 10 maj behandlade generallöjtnant A. F. Airo vid generalstaben och kanslichefen vid utrikesministeriet Tapio Voionmaa bataljonens hemförloving. För det första kom man överens att hemresan borde ske med båt från Lovisa till Köpenhamn. Östersjön ansågs våren 1940 vara rätt säker eftersom av Östersjöstaterna endast Tyskland befann sig i krig. Vid den tidpunkten var Polen, Danmark och Baltikum ockuperade, medan Finland, Sovjetunionen och Sverige var neutrala. För det andra önskade man att bataljonen skulle få kollektivt inresetillstånd till Danmark eftersom ett antal volontärer inte hade pass eller annat identitetsbevis. De danska frivilliga borde också få vara klädda i finländska uniformer – utan gradbeteckningar – eftersom de i regel saknade andra persedlar. För det tredje måste man även få grönt ljus av ockupationsmakten i Danmark, dvs. Tredje riket.⁴⁷

Den 18 maj överlämnade utrikesminister Rolf Witting en ansökan om inresetillstånd till minister Wipert von Blücher vid tyska ambassaden i Helsingfors. Den 21 maj sammanträffade kanslichef Voionmaa med Danmarks representant i Finland, kammarherre Flemming Lerche. Denne hade inga uppgifter om de frivilligas hemförloving, men tog som Voionmaa antagit omedelbart kontakt med von Blücher. Denne ansåg att frågan var en dansk angelägenhet, vilket Lerche också telegraferade Udenrigsministeriet i Köpenhamn. Den 22 maj svarade ministeriet Lerche att tyskarna inte hade något att invända mot båttransport av de danska frivilliga. Till de finländska myndigheterna ställde tyskarna tre krav. Det skulle inte få finnas andra icke-danska militärer på båten än bataljonens finske förbindelseofficer med assistent, fartyget skulle p.g.a. minfaran anlända till Köpenhamn på morgonen, och Finlands utrikesministerium skulle så snabbt som möjligt meddela vilket datum fartyget skulle anlända till Köpenhamn. Lerche framförde den 23 maj tyskarnas krav till Voionmaa.

Den 27 maj behandlade Voionmaa och sektionsskreterare Otso Wartio-

⁴⁶ DFKs arkiv.

⁴⁷ UMs arkiv (109C3d).

Danska frivillighataljonen med sin fana. (Hufvudstadsbladet.)

vaara vid utrikesministeriets politiska avdelning danskarnas förslag. Följande dag erhöll den finska legationen i Köpenhamn ett telegram från Wartiovaara, i vilket denne uppmanade beskickningen att underrätta Udenrigsministeriet om följande: ca 350 danska frivilliga skulle ankomma Köpenhamn den 3 juni 1940 kl. 10 med *s/s Arcturus*. Finländska följeslagare var två, major Franck och militärattaché Curt af Enehjelm.⁴⁸

Torsdagen den 31 maj var det dags för avfärd från Lovisa. *s/s Arcturus* var samma fartyg som 1918 transporterat jägarna till Vasa. Dagarna innan hade volontärerna överlämnat sina vapen, packat sitt bagage och sagt farväl till

⁴⁸ Ibid.

vänner och bekanta. Lovisa stad hade den 27 maj bjudit de frivilliga på en avskedsmiddag på restaurang Kapellet, och stadens representanter var även närvarande vid avfärden i Valkom hamn, tillsammans med bl.a. hederskompani, musikkår och representanter för det danska honorärkonsulatet. Efter avskedstal, dekorationer och befordringar gick de frivilliga ombord, och ackompanjerad av hurrarop från den talrika publiken ångade Arcturus iväg. Enligt bataljonens rapport befann sig ombord på s/s Arcturus 20 officerare, 42 underofficerare, 310 soldater och 2 finländska officerare.⁴⁹

Under tiden arbetade den finländska legationen och Frivilligkommittén för att mottagandet i Köpenhamn skulle ske så smidigt och värdigt som möjligt. Minister Pajula var sjuk våren 1940, så arbetet föll till stor del på generalkonsul Höyvald och direktör Daell. Den 10 maj hade Daell skrivit till polismästaren i Köpenhamn, E. Mellerup och ansökt om att de frivilliga – klädda i finska uniformer, men utan vapen – vid ankomsten kunde marschera från hamnen till en central plats i staden, t.ex. Odd Fellow Palae på Bredgade, där de skulle byta kläder och officiellt hemförlovas. Den 17 maj svarade polismästaren att det inte fanns några hinder för att bataljonen med poliseskort marscherade i uniform från hamnen till staden. I ett annat brev den 24 maj varnade Mellerup att det inte var tillåtet att yttra sig på sätt som kunde uppfattas som kritik av Tyskland.⁵⁰

Måndagen den 3 juni klockan 10.00 anlöpte "Arcturus" Frihavnen i östra Köpenhamn. Ankomsten var försenad med ett dygn eftersom man p.g.a. minfaran måste segla längs den baltiska och polska kusten, genom Langelandsundet och Stora Bält, runda Själland och sedan ner till den danska huvudstaden. Det var en vacker dag och mycket folk hade samlats vid Frihavnen för att mottaga de återvändande frivilliga. Den officiella mottagningskommittén bestod av bl.a. generalkonsul Höyvald, direktör Daell från Frivilligkommittén, överste Carstensen och juris kandidat Ivar Gudme från Oplysningskontoret.

Daell hälsade de frivilliga välkomna och tackade dem för deras insats. Men han påminde dem också om den förändrade politiska och militära situationen i hemlandet: "Fra det øjeblik de sætter foden paa dansk grund, maa de instille dem paa at forholdene er forandrede. Kongen har opfodret os alle at

⁴⁹ DFKs och UMs (109C3d) arkiv; stämningsbilder i Tingleff, s.13f; *Östra Nyland* 1.6.1940.

⁵⁰ Korrespondens i P. M. Daells arkiv.

til at vise korrekt og vaerdig optraeden og peger paa at enhver uoverlagd handling kan have de alfvorligste følger og herefter har alle hidtil rettet sig”.

Efter ett trefaldigt hurra för Finland började debarkeringen. De frivilliga gick in i tullkontrollen invid Malmöfärjan, där de bytte om från uniform till civila kläder. Daell hade sørjt för att det fanns plagg. Volontärerna kunde där också växla sina finska mark till danska kronor. Var man fick också en gåva på femtio kronor och de som bodde utanför Köpenhamn dessutom resebiljett hem. Så var äventyret slut och – med en journalists ord – ”med en tak for godt kammeratskab og en tak til officererne skildes flokken og gik i smaa grupper ind i den sommerlyse by”.⁵¹

För Frivilligkommittén återstod det att avsluta och göra bokslut för verksamheten. Man hade åtagit sig att skaffa pengar för verksamheten. Enligt Daell behövdes ca 400 danska kronor per man. Enligt uppgifter i *Nationaltidende* den 5 mars 1941 samlade man in 800 000 kronor, som fördelades på följande sätt:

INSAMLINGEN TILL FRIVILLIGVERKSAMHETEN

Vapen, materiel, utrustning	445 400 dkk
Löner	79 000
Resor till Finland	71 700
”Fremsendne” utgifter	71 000
Förplägnad vid avresan	51 200
Ekipering vid ankomsten	16 200
Övrigt	65 000
Summa	ca 800 000 dkk

Källa: *Nationaltidende* 5.3.1941. Växelkursen våren 1940 var 1 dansk krona = 10 finska mark.

Det är mycket tunnsått med uppgifter om varifrån pengarna kommit. Det finns inga kvitton, inte heller några konto- eller kassaböcker. Daell skötte i stor utsträckning de ekonomiska transaktionerna själv. Det fanns praktiska, men också politiska skäl till detta. Insamlingen för de frivilliga måste ske försiktigt, eftersom myndigheterna länge riktade sina argusögon mot verksam-

⁵¹ Reportage i *Berlingske Tidende, Politiken* och *Nationaltidende* 4.6.1940; citaten ur *Politiken* 4.6.1940.

heten. Den civila, humanitära hjälpverksamheten inom Centralkommittén för Finlandshjälpen åtnjöt odelat stöd. Det gjorde inte frivilligverksamheten, som enligt dansk lag verkade i en gråzon mellan det tillåtna och det illegala.

Det finns vissa spridda uppgifter om donatorerna. Erling Foss tillstod att det var fråga om relativt få privatpersoner och inte om offentliga insamlingar. Speditören J. Lauritzen gav en halv miljon finska mark och Svenska Finlandshjälpen 38 500 svenska kronor.⁵² Daell torde själv ha bidragit med betydande belopp. Om han skänkte en miljon mark till Lotta Svärd, så måste hans bidrag till frivilligverksamheten, hans egen skapelse, rimligtvis ha varit större. En del bidrag kom inte i pengar utan i materiel, t.ex. kanoner och gevär från Riffelsyndikatet. Man kan ana sig till att donatorerna var företagare med s.k. finländska intressen, såväl idéella och som ekonomiska, t.ex. direktör von Christierson (pappersindustrin), generalkonsul Höyvald (rederiet Franck & Tobiesen) och direktör Haubroe (Riffelsyndikatet).

Eventuellt överskott skulle gå till skyddskåren och Förbundet Lotta Svärd. Några exakta uppgifter om eventuella summor finns inte. Däremot kunde som nämnts 8 kanoner och 60 gevär doneras till skyddskåren i Uleåborg. Frivilligkommittén tog också kontakt med det finska socialministeriet för att upprätta en fond för de barn som fötts i Finland med en korpsmedlem som fader. Antalet sådana barn var 45 (15 i Uleåborg och 30 i Lovisa). Den 6 mars 1941 godkände socialminister K.-A. Fagerholm stadgarna för *Danska Barnhjälpsfonden*, som hade ett kapital på en miljon finska mark. Ur fonden kunde ifrågavarande barns mödrar lyfta 1 000 mk per år.⁵³

Många frivilliga fortsatte att vara intresserade av Finland också efter vinterkriget. Flera ledande personer inom frivilligrörelsen dekorerades med finländska utmärkelsetecken, bl.a. Daell, Carstensen, Foss, Tretow Loof och Skjoldager. År 1940 grundades *Foreningen af Danske Finlands-Frivillige*, som upprätthöll intima kontakter med skyddskårerna och Lotta Svärd.

Fortsättningskriget väckte inte samma entusiasm som vinterkriget. Danmark var ockuperat av Tyskland, vilket kunde märkas genom slitningar inom Foreningen af Danske Finlands-Frivillige. Inom föreningen uppstod å ena sidan den första motståndsrörelsen mot tyskarna, där bl.a. Daell och Foss trots sina sympatier för Finland engagerade sig. Å andra sidan fanns forna

⁵² *Nationaltidende* 5.3.1941; *Berlingske Tidende* 16.3.1941; Minister Pajulas rapport 15.1.1940, Krigsarkivet (T 6572).

⁵³ UMs arkiv (133/46); P. M. Daells arkiv.

Finlandsfrivilliga bland de ca 3 000 danskar som bar tysk uniform i Waffen-SS. Den mest beryktade var kapten Christian Schalburg, som stupade 1942 på östfronten, men gav sitt namn (*Schalburgkorpset*) åt ökända danska kollaboratörer. Ca 200 danskar deltog som frivilliga i fortsättningskriget. Det var militärt utbildat folk som inte utgjorde någon särskild enhet utan tjänstgjorde i finländska förband.

*

Sammanfattningsvis kan man konstatera att ca 1 000 danskar, de flesta utan militär utbildning, anmälde sig som frivilliga till vinterkriget, och att organiseringen och finansieringen av frivilligverksamheten föll på de av Finlandsvänner grundade Frivilligkommittén och Upplysningskontoret. Under ledning av affärsmannen P. M. Daell sörjde en tämligen liten men inflytelserik krets för att de frivilliga fick erlagd resa, kost, logi, lön och vederbörlig utrustning. Den insamlade summan uppgick till 800 000 danska kronor. Utbildningen skedde i samarbete med Svenska Frivilligkåren och skyddskåren i Uleåborg, men danskarna utgjorde – vilket Daell insisterat på – en särskild enhet, Dansk Finlandskorps.

Motiveringen för verksamheten var ideell. Kretsen kring Daell var allmänt försvarsvänlig och hyste beundran för finländarnas vilja att försvara sitt land. Den var också starkt kritisk mot den danska regeringens försvarspolitik, som den uppfattade som räddhågad och pacifistisk.

Verksamheten hade inte odelat stöd hos de danska myndigheterna, vilket innebar att Finlands beskickning i Köpenhamn måste agera försiktigt i sitt samarbete med Frivilligkommittén. I själva verket kom denna tidvis att över-skugga beskickningen beträffande det praktiska arbetet, även om de frivilliga enligt direktiv först skulle anmäla sig på beskickningen eller konsulaten.

Dansk Finlandskorps nådde aldrig fronten, men minnet från vinterkriget levde dock kvar, både i Danmark och Finland. Långt efter det vapnen tystnat för gott utbringades skålar för de tusen danska män som drog norrut för att bistå ett nordiskt broderfolk i krig, enligt ett motto även citerat av marskalk Mannerheim, "För Finlands frihet och Danmarks ära".

GRANSKNINGAR

Pörnnullbacken i Vörå och österbottnisk järnålder

Karin Viklund och Kurt Gullberg (red.), *Från romartid till vikingatid. Pörnnullbacken – en järnålderstida bosättning i Österbotten*. 265 s. Acta Antiqua Ostrobotniensia. Studier i Österbottens förhistoria 5 (Även Studia Archæologica Universitatis Umensis nr 15). Scriptum, Vasa 2002.

Från romartid till vikingatid är en samlingsvolym med bidrag av Roger Engelmark, Karin Viklund, Johan Linderholm, Christina Westlin, Rikard Wennerberg, Kjell Svarvar, Lilian Pettersson-Smeds, Leif Rubensson och Barbro Hårding. Den sistnämnda kommer från Riksantikvarieämbetet medan de övriga har en nära anknytning till Institutionen för arkeologi vid Umeå universitet och dess Miljöarkeologiska laboratorium. Av författarna torde Svarvar och Pettersson-Smeds vara hemma i Österbotten, men de har bedrivit sina studier på andra sidan Kvarnen. I inledningen kan man läsa att "det praktiska utgrävningsarbetet på boplatssområdet har lett[s] av de erfarna arkeologerna Pär-Erik Egebäck och David Loeffler" och att landskapsarkeologen Pentti Rislä var ansvarig för utgrävningen av det brandgravfält som ligger i anslutning till boplatsen. Man frågar sig genast varför dessa personer inte medverkar i volymen. Några av artiklarna hade, kan man förmoda, avgjort vunnit på deras medverkan. Bland författarna finner man däremot landskapsrådet och kulturchefen Kurt Gullberg, vilken som känt alls inte är arkeolog. Sist i innehållsförteckningen står emeritusprofessor Evert Baudou vars artikel *Nationell identitet i Finlands arkeologi och bebyggelsearkeologi i Österbotten* är en intressant översikt som visserligen berör bebyggelsearkeologin i Österbotten 1986–1991 men inte direkt resultaten av grävningarna på Pörnnullbacken. Till den artikeln finns det säkert skäl att återkomma i andra sammanhang.

Enligt förlagsreklamen på bokens bakpärm presenteras Pörnnullbacken i Vörå av "elva arkeologer från Finland och Sverige". Vilka arkeologerna från Finland är frågar man sig. Man kan också läsa att "resultaten från detta projekt bekräftar och kompletterar tidigare forskning i fråga om bosättningskontinuitet, huskonstruktioner, ekonomins karaktär samt handel och hantverk under sen järnålder" och att utgrävningarna på Pörnnullbacken troligen är den största boplatnutgrävning gällande järnåldern i Finland. Även i texten påpekas att "utgrävningen av järnåldersboplatsen på Pörnnullbacken tillhör de

mest omfattande arkeologiska utgrävningar som överhuvudtaget genomförts i Finland", i ett annat sammanhang använder man sig av uttrycket "för finländska förhållanden banbrytande, för finländska förhållanden unika" jämte andra smått retoriska och polemiska påståenden. Man frågar sig om allt detta är nödvändigt. Det är ju inte projektets storlek som för forskningen framåt, utan dess resultat.

Projektet "Arkeologi i Kvarkenregionen" finansierades med ekonomiskt bidrag ur EU-programmet Interreg Kvarken-MittSkandia II kompletterat med understöd av undervisningsministeriet. Den totala budgeten uppgick till 3,5 miljoner mark. Tillskyndare var bl.a. Kurt Gullberg. Projektet höll sig med en egen sekreterare.

Verket inleds med artikeln *Korn i rågens rike! Pörnnullbackens jordbruk och kulturlandskap* av Roger Engelmark och Karin Viklund, av vilka den senare ledde projektets forskningsdel. Här redogörs för de miljöhistoriska data som insamlats på Pörnnullbacken. I fråga om bebyggelsehistorien konstaterar man med stöd av dessa data att andra hälften av det första årtusendet, ca 600 – 1000, är regionens arkeologiskt dokumenterade storhetstid, då bebyggelsen var som mest intensiv och då vida produktiva strandängar bildades i det inre av den grunda Vöråviken. Författarna konstaterar att de stora förändringarna kom i slutet av tidsperioden (1000-talet?), med nya jordbruksmetoder och marker som togs i bruk och som ledde till omlokalisering av odling och bebyggelse. Samtidigt bytte man religion och gravskick och eventuellt även byggnadsteknik. Avses manne härmed kristendomen och skelettgravar? Det kan enligt skribenterna vara fåfängt att söka det gamla jordbrukets och bebyggelsens fortsättning på exakt de platser och i precis samma former som de tidigare uppträtt. Livet går dock vidare i området, skriver Engelmark och Viklund.

Dateringen av sädeskorn täcker enligt författarna tiden till 1000-talet. Här möter man för första gången de ^{14}C -dateringar till vilka det hänvisas i flera bidrag. I tabell 2 upptas 28 dateringar. I Viklunds artikel (s. 38) är dateringarna grupperade i en annan ordning och 23 till antalet. Varför har fem dateringar utelämnats? Är alla dateringar gjorda på förkolnade sädeskorn eller ingår här även annat material? Detta är inte helt klart. Kurt Gullberg skriver t.ex. om "krigargraven" (s. 172): "Denna datering styrks också av att 8 av Pörnnullbackens 28 stycken ^{14}C -analyser ger dateringen vikingatid". Är det graven som avses, frågar man sig. I Wennerbergs bidrag (s. 95) talas också om 28 dateringar, "de flesta på sädeskorn" (min kursivering). På s. 208 ser man slutligen att åtminstone en datering utförts på träkol från en ässja på boplatsen. Man hade nog gärna sett en närmare redovisning för vad för slags material som daterats. Något besvärligt är också begreppet "anläggning" som väl avser fyndplatsens fasta lämningar, såväl stolphål, härdar som gravar.

I en särskild artikel *Österbottens järnåldersbygd och kontinuitetsproblematiken* har Karin Viklund "valt att betrakta Österbottens järnåldersbygd i vid-

vinkel från en sydsandinavisk utkik". Hon konstaterar att begreppet centralort de senaste årtiondena förekommit i praktiskt taget all forskning som rör järnålderns samhällsutveckling i Norden, och att centralorten i många hänseenden spelar en mycket viktig roll. Viklund har ställt upp en modell över "fyndkategori och olika typer av centralitet" och listar här, förutom Pörnullbacken, Gene i Ångermanland, Slöinge i Halland, Högom i Medelpad, Gullynt i Vörå, Uppåkra i Lund, Pukkila i Storkyro och Gamla Uppsala, alla välkända fyndplatser av hög kvalitet och dignitet. Klassificeringen kan sägas vara hierarkisk, även om t.ex. fyndkategorin rågranat, som för Pörnullbackens del försetts med ett frågetecken, återfinns i flera av centralitetens skikt. I den högsta kategorin "Centralplats med överregional betydelse" finner man vid sidan av prakthjalm och kontinentala guldföremål kategorin "föremål av hög konstnärlig kvalitet" även företrädd på Pörnullbacken. Vilken pjäs som gömmer sig bakom denna subjektiva karakteristik framgår inte. En annan liknande karakteristik är "osedvanliga fyndkombinationer", dock inte företrädda på Pörnullbacken. Den slutsats man kan dra av uppställningen är att Pörnullbacken inte var en plats med vare sig överregional eller regional betydelse och inte heller en "varuutbytesplats/kommunikativ knutpunkt" eller "centralplats för kult/religion", utan en "vanlig, lokalt viktig plats" med hantverk och präktiga fynd. Och det är ju inte så illa. Att det finns vapen från gravfältet gör enligt mitt tycke dock inte stället till en "centralplats med militär/försvar".

Johan Linderholm och Christina Westlin beskriver *Markundersökningar av järnåldersboplatsen vid Pörnullbacken*. Här finner man för övrigt bokens enda karta över Pörnullbacken, Bertills och Kaparkullen. Det är för övrigt synd att en god översiktskarta saknas i boken. I artikeln redogörs för den omfattande fosfatkarteringen av Pörnullbacken och därmed kombinerad provtagning över en yta av 1,4 ha och analys av proven. Resultaten tjänade planeringen av utgrävningen, men Linderholm och Westlin konstaterar att de sedermera utvalda områdena utgjordes av boplatsområden som var nyttjade med stor intensitet. Artikeln är systematisk och föredömligt illustrerad med goda analyskartor i färg.

Bosättningen på Pörnullbacken. En jämförande studie är namnet på Rikard Wennerbergs bidrag. Artikeln på hela 58 sidor är volymens längsta. Den bär visserligen underrubriken *En jämförande studie*, men i likhet med några av bokens övriga artiklar innebär de långa exkurserna på olika håll i Norden att själva Pörnullbacken, som ju ändå är bokens tema, hamnar något i skymundan. Det är ju den vi vill veta mera om, inte om hustyper i Danmark eller Nederländerna och Tyskland. Avsikten är naturligtvis att poängtera "att vi har en likartad tradition i byggnadsskicket i stora delar av Nordeuropa", men när författaren sedan påpekar, att byggnadstraditionen tyder på en samhörighet i ideologiskt och kulturellt hänseende blir texten ganska rund och tjatig.

"1980-talet var annars uppdragsarkeologins årtionde i alla de nordiska länderna, Finland undantaget", skriver Wennerberg och konstaterar: "Trots

forskningsläget finns det fortfarande stora forskningsluckor när det gäller kunskapen om järnåldershus i Norden och för Finlands del finns ö.h.t. inte mycket material". Detta är inte riktigt sanningsenligt. Visst fanns det "uppdragsarkeologi" i Finland på 1980-talet och t.o.m. Wennerbergs refererat av tidigare finländsk forskning visar att det i alla fall finns en och annan undersökning av betydelse. Det kan inrymmas att grävningarna i huvudsak berörde gravar och stenåldersboplatser, men detta berodde helt enkelt på geografiska fakta vid utbyggandet av samhällets "infrastruktur". Som ett exempel kan vi nämna den stora boplatzgrävningen (> 2500 m²) med maskinavbanade ytor vid Virala i Janakkala omtalad i Museiverkets *Kentältä pomittua 2* (1992). Men det kan konstateras att det finns avsevärda skillnader i fråga om art och antal fornlämningar och att arbetet ofta utfördes med minimala resurser.

På s. 94 finner man rubriken *Diskussion och tolkningsförslag* följt av *Datering och bosättningsstruktur*, allt detta innan materialet framlagts. Sedan får man veta att 180 stolphål registrerats, men att deras betydelse är mycket svår att utvärdera. Åtminstone en del av dem har hört till stolpbyggda hus. Enligt Wennerberg kan man på basis av stolphålens djup "föreställa sig minst två-tre större hus" och i ett yngre skede "ytterligare två eller tre huskonstruktioner". Så mycket mera kan man tyvärr inte säga. Gärna hade man sett något om boplatzdelens eventuella fyndmaterial, sådant som man är van att se på motsvarande platser. Finns det andra fynd än lerklining och bränd lera? I andra sammanhang nämns bl.a. vävtyngder – en avbildas i Karin Viklunds uppsats – och slagg i Svarvars och Rubenssons bidrag. Men hur är det t.ex. med gjutformar, blästerskydd och gjutdeglar? För en finländsk läsare är Wennerbergs användning av verbet påtala, som förekommer i åtminstone fyra sammanhang, främmande. Ordets betydelse är ju snarast kritisk, *anmärka på*, i texten är dess innebörd snarast påpeka, demonstrera, visa.

Pörnullbackens mest synliga fynd beskrivs av Kurt Gullberg under rubriken *En vikingatida vapengrav/krigargrav* och något mera nyanserat än i festskriften till Ole Norrback. Gullberg påpekar att graven var intakt, troligtvis avser han att den samling föremål som tillvaratogs i anläggning 10440 utgör ett slutet fynd, en brandgrav. Kombinationen består av svärd, skramasax, spjutspets, sköldbuckla och betsel. Som "lösfynd" i anslutning till anläggningen hittades en del av en bronsring, bronsfragment och en vit glaspärkla. Därtill tillvaratogs odefinierbara järnfragment, bränd lera, slagg, keramik, brända ben och brända frön. Tyvärr uppger Gullberg inte hur dessa föremål låg i förhållande till gravens vapen. I graven fanns de brända benen av två individer, en vuxen och ett barn. Enligt Gullberg har den vita glaspärklan troligen tillhört det gravlagda barnet. I graven fanns vidare björnklor.

Fyndkombinationen är kännetecknande för en merovingertida ryttargrav. Skramasaxen, angon och sköldbucklan är typiska merovingertida föremål och även svärdet – som ju minsann inte är något vikingasvärd, som kunde inpassas i Jan Petersens typologi – passar väl in i sammanhanget. Man är be-

nägen att datera vapensamlingen till merovingertidens slut, snarast till 700-talets senare hälft. Gullberg tidfäster graven till omkring 850 med motive- ringen att de yngsta fyndens dateringar är kända (?) och 8 av Pörnnullbackens 28 stycken ¹⁴C-analyser gett dateringen vikingatid. Det är kanske skäl att ännu en gång poängtera att vi inte har någon ¹⁴C-datering från själva gra- ven. Men en ståtlig och tidstypisk grav är det.

De övriga gravarna från Pörnnullbacken behandlas av Kjell Svarvar i *Brand- gravfältet vid Pörnnullbacken. Tolkningar av gravskick och gravritual*. Uppgiften att särskilja gravenheter försvårades avsevärt av att jordlagren var mycket omrörda och innehöll en hel del modernt och recent material. Fynden låg tämligen ytligt och de undersökta lämningarna kan rubriceras som brandgra- var. Totalt utgrävdes 44 anläggningar, av vilka 26 som innehöll brända ben av människa, har uppfattats som gravar. Av allt att döma kan antalet gravar ha varit större. På grävningssplatsen fanns också bränd lera, lerklining och slagg. Svarvar diskuterar också slaggens rituella innebörd.

De undersökta anläggningarna upptas i en tabell på s. 128–129. Här anges läge, utsträckning, djup och tolkning samt "anmärkningar", d.v.s. ytterligare uppgifter, i en skild kolumn. Det är tyvärr något besvärligt att följa de olika anläggningarna i texten, emedan de uttrycks i form av sifferkombinationer med 4–5 siffror och fynden med ännu fler siffror. Så är de två kanske intres- santaste gravarna betecknade som anläggning 10 200 resp. 10 440. På s. 130 avbildas ett ståtligt likarmat spänne från merovingertid med fyndnummer 99 011 och på följande sida en fin svärdsknapp från ett Vendelsvärd (F 99 003) med texten: "kan nämnas en svärdsknapp i brons, som framkom i anläggning 10 200", alltså samma grav som det likarmade spännet. Varför är dessa inte avbildade tillsammans och varför nämns de separat, i synnerhet som tabellen på s. 129 förklarar att denna anläggning är en grav med två in- dividier? Här måste läsaren leka detektiv. I närheten hittades ytterligare två likarmade spännen. Såvitt man kan se förekommer det inte några vikingatida föremål i gravarna.

Lilian Pettersson-Smeds beskriver de pärlor som hittades på Pörnnullback- en. Materialet är inte speciellt stort, 20 hela pärlor och 8 fragment, och för- fattaren har inte egentligen fått ut så mycket av sitt material. Av pärlorna kommer 20 från gravområdet, resten från boplatsskikten. Också här hade det varit viktigt att koncentrera sig på pärlorna i stället för att beskriva "pärltill- verkningstekniker" och studera "centralorter i Skandinavien"; i litteraturför- teckningen hänvisas till en CD-uppsats vid Uppsala universitet. Det kan nämnas att pärlor behandlats av Helena Ranta i publikationen om Vainionmäki i Letala (använd av bokens övriga författare) och de drygt 1100 pärlorna från det vikingatida gravfältet i Luistari av Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander redan 1982. Tyvärr har Pettersson-Smeds inte haft tid att sätta sig in i frågan ("pärlmaterialet från Malax hann inte studeras vid besöket i Museiverket", skriver hon). Men det skall erkännas att pärlorna utgör en "svår" fyndgrupp.

I bidraget *Järnframställningen i Österbotten* behandlar Leif Rubensson främst järnframställningen som teknisk process, inventeringsmetod och inventeringsarbete gällande järnförekomster i Österbotten. Det är en nyttig, lättfattlig och didaktisk genomgång, och man märker att författaren behärskar sitt område. Av den mer än tjugo sidor långa artikeln är det emellertid endast drygt fyra som direkt behandlar slaggfynden från Pörnnullbacken. Inom undersökningsområdet påträffades en anläggning som tolkats som en smidesässa. Denna daterades med ^{14}C och befanns tillhöra romersk järnålder. Arkeometallurgiska analyser av material från Pörnnullbacken har utförts av GAL, Geoarkeologiskt laboratorium i Uppsala, som konstaterat att 6 av de 14 proven var resultat av själva järnframställningen (reduktionen) medan 7 bedömdes härröra från sekundärsmide. Rubensson tror inte att man här producerat ämnesjärn avsedda för avsalu och att det troligtvis aldrig framställts järn i stor skala i Österbotten. Men han tror att de lokala smederna kunde förse den egna bygden med det järn som behövdes. Rubensson skriver att järnframställningen under förhistorisk tid inte intresserat finländska forskare. Detta stämmer delvis, men en del forskning har i alla fall bedrivits. Förutom de insatser som omtalas av honom själv kan t.ex. nämnas *Eeva-Liisa Schulz* artikel i festskriften till Carl Fredrik Meinander 1986 och några artiklar om Finland och Karelen i *Fennoscandia Archaeologica* XVI (1999). Det är uppenbart att järnframställningen i östra Finland varit omfattande.

Barbro Hårdings sakliga bidrag heter *Människan och djuren – om dagligt liv och begravningsritualer under järnåldern*. Här får vi veta att man vid undersökningarna har analyserat drygt 2,8 kg ben, av vilka de flesta är brända men i dåligt skick. Av benen kommer 86 % från gravfältet. Benen kommer från ett tjugotal gravar och ett knappt tiotal som bedömts som osäkra eller störda gravar. Någon könsbestämning har man inte kunnat företa, men åldersfördelningen visar att 10 av de gravlagda var fullvuxna. De yngre vuxnas antal var 6 medan tonåringarnas och barnens andel var 3 individer. Av de sistnämnda var ett barn gravlagt tillsammans med en vuxen och ett med en tonåring. Djurbensmaterialet ansluter sig till såväl den egna djurhållningen som till jakten och fisket. Djurben förekommer i 70 % av gravarna. Det är intressant att märka att tre gravar innehöll björnklor och i två av dem var ett barn begravt tillsammans med en vuxen. En av gravarna kan enligt Hårding dateras till folkvandringstid; på vilka grunder framgår inte. Hårding diskuterar också björnklornas betydelse och stannar för att klorna har en religiös symbolisk betydelse.

*

Vad har då projektet Pörnnullbacken tillfört forskningen och hur har resultaten publicerats? Vi har fått en hel del nya data, som presenteras med skiftande sakkunskap. Något helt nytt och revolutionerande ingår dock inte. Det är emellertid med stor tillfredsställelse man lägger märke till att man på denna

nivå avhållit sig från obefogad och överdriven kritik av tidigare forskning.

Karin Viklund skriver följande kloka ord i avslutningen till sin artikel: "Kvar står det faktum att någon form av samhälleligt kontinuitetsbrott föreligger i Österbotten vid merovingertidens slut när periodens ymnigt förekommande rikt utrustade gravar inte längre skapas. I linje med Mogrens resonemang för Mellannorrland kan man tänka sig att vissa demografiska förändringar sker, med bl.a. lokal omlokalisering av bebyggelsen. Dessa förändringar sker i första hand som en följd av de samhälleliga förändringarna. Naturfenomen som den synnerligen påtagliga landhöjningseffekten i detta område kan ha spelat in som påskyndare och styrningsmekanism vad gäller folkomflyttningarna." Hon fortsätter: "I ljuset av vad som relaterats ovan om flera under järnåldern centrala platser vars vidare öden är okända, är det svårt att utifrån svensk (arkeologisk) horisont ägna just det österbottniska tomrummet något stort intresse. Det är som synes snarare regel än undantag att en längre forntida bebyggelsesekvens i ett område bryts, för längre eller kortare tid."

Detta är forskningens nuvarande ståndpunkt. Projektet Pörnnullbacken har lämnat sitt bidrag till frågan, men det behövs ännu mycket arbete innan man fyllt den arkeologiska lucka som fortfarande av många upplevs som generande.

Till sist kan man inte låta bli att poängtera att litteraturhänvisningen Hackman 1995, som förekommer i flera bidrag, bör undvikas. Alfred Hackmans tyskspråkiga monografi om brandgravarna vid Pukkila i Storkyro utkom 1938. En svensk översättning avsedd för dem som inte behärskar tyska (sic!) gjordes av Ralf Norrman och publicerades i *Studia Archaeologica Ostrobotniensia* 1991–1992. Det är m.a.o. fråga om en översättning, inte en nyutgåva. Emedan Hackman avled redan 1942 vore det riktigast – även i didaktiskt syfte – att referera till originalet. Annars kan det lätt hända att någon energisk yngre kollega försöker få kontakt med denna utmärkta 1990-tals forskare.

Torsten Edgren

Ett basverk om den svenska urbaniseringens olika skeden under förindustriell tid

Sven Lilja, *Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. 517 s. Studier i stads- och kommunhistoria 20. Stockholm, 2000.

Sven Lilja har efter ett flerårigt forskningsprojekt som gällt det svenskfinska stadsväsendet, städernas tillväxt och urbaniseringen på lång sikt åstadkommit en präktig syntes. Dessa ämnen har tidigare studerats av till exempel Eli F. Heckscher, Birgitta Ericsson, Sven-Erik Åström, Raimo Ranta, Oscar Nikula, Voitto Ahonen och Åke Sandström. Lilja granskar systematiskt samtliga städer under hela den tidigmoderna perioden.

Forskningsarbetets långa mognadstid märks i såväl gott som ont. Å ena sidan syntetiserar verket en imponerande mängd material och kunskap om städerna i början av nya tiden. Författarens strukturella och kvantitativa förtrogenhet med litteraturen är övertygande. Å andra sidan har de metoder och teorier som var sista skriket då forskningen inleddes delvis förlorat sin aktualitet under tiden som gått förrän verket publicerats. Lilja är medveten om saken och beskriver hur mentalitetsforskningen och den historiska antropologin redan i början av 1990-talet erövrade forskningsfältet. Han utesluter på goda grunder dessa aspekter ur sin egen forskning. På grund av bokens geografiska och tidsmässiga omfattning skulle det ha varit mycket svårt, om inte rentav omöjligt, att beakta dem i studien. En sådan studie skulle naturligtvis också ha krävt ett helt annat källmaterial än de i detta fall utnyttjade befolknings- och skattelängderna.

Författaren betonar ändå onödigt mycket sin forsknings "otidsenlighet". Analyser på makronivå är nuförtiden särskilt användbara. Liljas metod att för vissa sampelår behandla samtliga städer i det svenska riket ger imponerande resultat, även om jag i min recension av hans föregående verk "Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal. Stockholm 1996" (*HTF* 2/1999, s. 231–232) ifrågasatte tillförlitligheten i det kvantitativa materialet och i synnerhet i de uträkningar som gäller hushållen. Detta forskningsarbete har dock genomförts med systematiskt enhetliga urvalskriterier, och det kvantitativa materialet har behandlats mångsidigt.

Verkets överrubrik förblir något otydlig. Inom forskningen hör tjuvehålen och de stolta städerna uttryckligen till de delområden som berör urbaniseringens paradigmer och mentaliteter. Dessutom hör särskilt det förstnämnda begreppet till den av Lilja starkt kritiserade ekonomiska historikern Eli F. Heckschers retorik, även om det först användes av Axel Oxenstierna. Under-

rubriken är åtminstone inte i mitt tycke lyckad. I Sverige har man förvisso först nyligen börjat visa ett genuint intresse för områdena öster om Bottniska viken under tiden av gemensam historia. Emellertid tillhörde Finland under hela Liljas tidsperiod det svenska riket, så rubriceringen "Sverige inklusive Finland" fungerar inte riktigt. I sin nuvarande form är rubriken misslyckad. Problem uppstår också då städerna på gammal dansk mark är med i bilden redan långt innan de anslöts till det svenska riket. Också detta grepp förefaller oroväckande anakronistiskt.

Liljas kunskap om de teorier han använder är säker. I praktiken innehåller vart och ett av bokens fyra huvudavsnitt ("urbaniseringens kronologi", "urbaniseringens geografi", "städernas ekonomi och funktioner" och "städerna i det stora sammanhanget") en omfattande teoretisk introduktion till temat. Ibland verkar inledningarna onödigt långa, och känns särskilt vad beträffar den s.k. europeiska utvecklingen aningen oändamålsenliga. Liljas presentation av delvis mycket tunga teorier och modeller är dock till stor nytta för alla dem som behöver en tillförlitlig syntes om de socialvetenskapliga diskussionerna inom ämnet. Överhuvudtaget är Liljas sätt att demonstrera sina metoder och teorier för läsaren ett tillvägagångssätt att rekommendera.

Procentuellt växte antalet invånare i städerna anmärkningsvärt mycket. På knappt två och ett halvt århundrade steg städernas invånarantal enligt uträkningarna med ca fem procent. Lilja indelar urbaniseringens kronologi i två skeden, ett skede A av snabb tillväxt (från 1570-talet till 1680-talet) och ett skede B av långsam tillväxt och stagnation (från 1690-talet till 1830-talet). Tillväxten visade sig vara störst vid början av stormaktstiden, dvs. under den mest intensiva fasen av grundandet av nya städer och under den tid då de tidigare danska områdena anslöts till riket. Under senare hälften av 1600-talet avtog denna utveckling. Här har författaren nöjt sig med antaganden (jfr t.ex. s. 64). Perioderna mellan de tre samplerna, d.v.s. mellan 1650-talet, 1690-talet och 1730-talet, borde inte uteslutas ur studien, emedan fenomenet är alldeles för intressant för att man skulle kunna nöja sig med det allmänna konstaterandet "(s)tadssystemet gick uppenbarligen in i något som närmast kan beskrivas som en "urban kris" (s. 64, jfr även t.ex. s. 69). Kanske vore här en mera omfattande, specialiserad artikel på sin plats?

Lilja behärskar det tidigmoderna svenska samhällets allmänna utvecklingslinjer. Ändå kunde han i vissa fall ha begrundat framför allt faktorer som berör den (i vid bemärkelse) politiska historien. Som exempel kan här nämnas det avsnitt som behandlar 1690-talets stadsväsen (fr.o.m. s. 186), där den ogina stadspolitiken under Karl XI:s tid, en faktor som obestriddligen påverkat städernas befolkningsantal och tillväxt, får mycket litet uppmärksamhet. Till följd av reduktionen och enväldet krympte det landområde som städerna administrerat, deras speciella rättigheter indrogs och skattelättnaderna minskade. Många mindre städer antingen förlorade sina stadsprivilegier helt eller förlorade vissa administrativa befogenheter. Samtidigt höll den relativt långa fredsperioden kvar allmogen på landsbygden, då "överskottsbefolkningen"

inte behövde flytta till städerna. Slutligen slukade de svåra hungeråren på 1690-talen stora skaror av potentiella inflyttare till städerna.

Uttryckligen ekonomin står i fokus för granskningen av ständerväldets ekonomiska liv och urbana utveckling, men den ekonomiska politiken, för att inte tala om stapelrättigheterna, får mycket mindre uppmärksamhet. Lilja generaliserar då han skriver att den finska rikshalvan skulle ha övergått från försvagad tjärhandel till sågindustri, vilket inte är en tillräckligt nyanserad bild. Städerna i Finland kan då det gäller trävaruexporten på 1700-talet indelas i två grupper: de österbottniska städer som drog nytta av tjärhandeln och de kuststäder vid Finska viken som blivit rika på sågvaruexporten. Dessa faktorerets betydelse för uttryckligen städernas tillväxt – och i det här fallet särskilt för befolkningstillväxten – är dock tvivelaktig, emedan det i varje stad fanns endast enstaka betydande aktörer. Dessutom låg sågarna som bekant långt utanför städerna, så att endast sågarnas slutliga avkastning bokfördes i städernas tullkammare.

Finland har stundtals en alltför obetydlig roll. Exempelvis sägs det på s. 68–69 att riket under senare hälften av 1500-talet upplevde ”en period präglad av generell urban tillväxt” och en betydande expansion. Denna utveckling berörde dock inte den östra rikshalvan, där det 25 år långa kriget mot Ryssland (1570–1595) inte närde någon tillväxt vare sig på landsbygden eller i städerna. Genom att beakta de problem denna krigsperiod medförde kunde man kanske finna en delförklaring till (i förhållande till det föregående påståendet) den synbart motsägelsefulla slutsatsen enligt vilken urbaniseringsgraden sjönk eller förblev den samma under senare hälften av 1500-talet (s. 75, jfr även s. 158–159).

Tolkningen av de finska och framför allt de österbottniska städernas utveckling efter stora ofreden kan med fog kritiseras. Delvis har det att göra med en annan infallsvinkel, ty på lokalnivå har Lilja inte kunnat förkovra sig särskilt noggrant i något annat källmaterial än sådant som berör invånarantal. Sålunda är det heller inte befogat att framställa tolkningar som märkbart avviker från tidigare forskning om hur städerna i den finska rikshalvan klarade det stora nordiska kriget och dess följder. Lilja betonar att perioden i fråga var hård, men hävdar att det i riket även fanns andra områden som ”av allt att döma varit lika hårt drabbade” (s. 199). Ur en närmare studie av tidigare litteratur och domböcker framgår inga större tecken på utveckling i städerna i Finland eller speciellt i Österbotten under 1720- och 1730-talen. Skillnaden mellan städerna på var sida om Bottniska viken är att skadorna på den svenska sidan begränsade sig till en kort period medan de i Finland kunde ha allvarliga verkningar under tiotal år. Till exempel Vasa, som Lilja utgående från invånarantalet klassat som en kraftigt växande stad, hade en allt annat än snabb tillväxt. I den ännu på 1600-talet rika staden fanns det strax före hattarnas krig bara ett par viktiga handelsmän, som därtill för små skuldsummor på någon koppardaler grälade våldsamt sinsemellan eller med bönder från den under stora ofreden nästan helt ruinerade landsbygden. Lika ogrundat

verkar påståendet att de borgare som flytt efter freden i Nystad skulle ha återvänt till sina gamla hemstäder. Långt ifrån alla återvände, och om de återvände var det inte till hemtrakterna.

Lilja kritiserar i många fall med rätta Eli F. Heckschers dystra syn på det svenska stadsväsendet. Heckscher jämförde till exempel de svenska städerna vid början av nya tiden antingen med samtida städer belägna på olika håll i Europa eller med sin egen tids städer. Lilja har förstått att först uppskatta jämförelsetal och först i andra hand göra internationella jämförelser eller jämförelser som sträcker sig in i modern tid. Han kan bl.a. också bevisa att de tidigmoderna nya städerna inte blev efter i utvecklingen i jämförelse med dem som grundats under medeltiden. I motsats till vad tidigare tolkningar hävdade skedde Stockholms obestridbara tillväxt ej på de andra städernas bekostnad.

I bokens tämligen omfattande sista kapitel skapar Lilja modeller för å ena sidan förhållandena mellan stat och stad och å andra sidan för banden mellan eliterna, övervakningen av resurserna och urbaniseringen. Författarens förtrogenhet med litteraturen är djup, men i detta sammanhang skulle det ovillkorligen ha varit skäl att utnyttja den historiska sociologins tungviktare Charles Tilly. Många av dennes skrifter behandlar uttryckligen förhållandet mellan stad och stat under ifrågavarande period.

Inom forskningen kring förhållandena mellan stat och stad kan man nu med spänning invänta alternativa tolkningar till Liljas undersökningar på makroplan. Författarens modeller utgör praktexempel på vart man kan komma genom systematisering och långt driven teoretisering. De enskilda aktörernas – de viktigaste borgarna och företagarna – perspektiv kunde sannolikt ge ganska annorlunda resultat än Liljas analys på makronivå. Liljas modeller kommer att fungera som viktiga incitament, även om jag betvivlar att det marxistiska klassbegreppet håller stånd mot de nya synsätten. Det minskar dock inte arbetets betydelse.

Bokens tydliga och verkligen informativa tabeller, figurer och kartor, som det lagts ned mycket tid och arbete på, förtjänar ett särskilt tack. *Tjuvehål och stolta städer* kommer länge att förbli ett basverk på området. Härfter kan forskningen kring den svenska och finska förindustriella stadshistorien med gott samvete inriktas på mentalitetshistoria och tankevärldarnas historia.

Petri Karonen

Köpenhamns genombrott

Uden for murene. Fortællinger fra det moderne gennembruds København. 288 s. Klaus P. Mortensen (red.) & Laila Skjøthaug (bildred.). Gads Forlag i samarbejde med festivalen Golden Days in Copenhagen Köpenhamn 2002.

Köpenhamns utveckling till den moderna storstad vi känner i dag började år 1857 när de gamla försvarsvallarna slopades. Denna stora och kontroversiella reform gjorde 1870- och 1880-talets väldiga expansion möjlig. Staden bredde ut sig över brokvarteren och längre, och det kulturella livet öppnades för de nya internationella strömningarna. Det som tog form var det moderna genombrottets Köpenhamn, en era som samtidigt markerade stadens genombrott. Köpenhamn förvandlades till en europeisk storstad att räkna med och markerade sig som det modernas huvudstad i Norden.

Om denna vitala period handlar antologin *Uden for murene. Fortællinger fra det moderne gennembruds København*, redigerad av den köpenhamnska litteraturprofessorn Klaus P. Mortensen. *Uden for murene* har helt berättigat fått ett särdeles positivt mottagande i Danmark. Greppet är i bästa bemärkelse tvärvetenskapligt; en grupp välskrivande experter berättar om vardagsliv, kultur, ekonomi och samhälle. Artiklarna är fyllda med begåvade infall, insiktsfulla kommentarer och med hänvisningar till den europeiska och speciellt den nordiska kontexten. Därtill kommer att bokens omfattande bildmaterial håller en mycket hög klass.

*

Omfattningen av Köpenhamns expansion under 1800-talets sista decennier framgår tydligt av statistiken: år 1870 hade staden 181 000 invånare, år 1896 hade siffran stigit till drygt 400 000, vilket utgjorde en femtedel av hela Danmarks invånarantal. Men vilken inverkan hade det intensiva stadslivet på köpenhamnarna? Det är den centrala frågan i Klaus P. Mortensens bidrag. Han påminner om att de nyinflyttade stadsborna slapp byarnas sociala kontroll, men i gengäld riskerade de att drabbas av ensamhet, och därtill levde de i ett myller och ett buller som kunde vara nog så nervpåfrestande. Fram växte en snabb och flexibel människotyp med ett psykiskt pansar, som skulle gallra ut irrelevanta sinnesförnimmelser. Sekularisation och ateism ledde samtidigt till en demaskering av människan. Med Edvard Munch samt författarna J. P. Jacobsen och Herman Bang som exempel visar Mortensen hur naket livets och dödens brutalitet framstod i den moderna stadsmänniskans medvetande. Sagt med andra ord: genombrottet var inte enbart modernt, utan även bittert – som det bland annat framgår av en aforistisk replik ur Jacobsens *Niels Lyhne*: "Ateismen är dock gränslöst nykter, dess mål är ju slutligen inget annat än en desillusionerad mänsklighet".

Henrik Wivel, inte minst känd för sin bok om Selma Lagerlöf, *Snödrotsningen*, skriver inspirerat om Köpenhamn som scen för nordiska konstnärer mellan åren 1870 och 1890. Wivel ser den danska huvudstaden som epokens "expansivt avantgardistiska rum". Man kan t.ex. konstatera att praktiskt taget hela "det moderna Norge" vid något tillfälle hade adress i Köpenhamn. De var där allesammans: Henrik Ibsen, Jonas Lie, Alexander L. Kielland och Christian Krohg. Men det största intrycket på dåtidens köpenhamnare, och även på Wivel, gjorde hela Nordens *enfant terrible*, August Strindberg. Med sin familj levde han i Köpenhamn med omnejd under åren 1887–1889. Från denna period i Strindbergs liv daterar sig huvudverk som *En dåres försvarstal* och *Fröken Julie*, och det var i Köpenhamn han grundade sin banbrytande skandinaviska försöksteater. Men bland lokalinvånarna gjorde den världsberömda författaren sig främst känd för en rad skandaler. Redan ankomsten gick i äkta Strindberg-stil. Wivel skriver: "Han hade dragit in sitt privatliv i offentligheten, och nu kom han till Köpenhamn med en önskan att få sitt jag exponerat på en scen, där det kunde ses och höras ordentligt. Det skulle ske med buller och bång, och med sig hade han tagit en pistol." På ett "konstnärsvärdshus" i innerstan grep han sitt vapen med tanke på självmord. I stället lossade han tre–fyra skott ut i lokalen. Kulorna visslade nära ansiktena i det animerade sällskapet. Wivel avslutar berättelsen om Strindbergs Köpenhamnsentré med den lakoniska kommentaren: "Nu hade han anlant."

Wivels utredningar efterföljs av historikern och filosofen Jes Fabricius Møllers text om "nervositetens tidsålder". Fabricius Møller skriver om den neurasteni-epidemi som rådde inte enbart i Köpenhamn utan överallt i Europa. Epidemin ses som ett symptom på de snabba och krävande förändringarna urbaniseringen förde med sig. "I vidare mening", skriver han, "utgjorde neurastenin underlaget för en diagnostisering av det sjuka samhället, och särskilt för en kritik av det moderna stadslivet. Staden betraktades inte blott som sjukdomsförvållande, utan som en sjukdom i sig, som en förvuxen böld på samhällskroppen."

Martin Zerlang, som är ledare för ett center för urbanitet och estetik vid Köpenhamns universitet, skriver om genombrottsperiodens flanörer. Han börjar med en nyttig hänvisning till fenomenets förhistoria: "Flanören är en släntrare och lustvandrare, och sådana har funnits i gatubilden genom århundraden. 'Flane' är faktiskt ett urgammalt danskt ord, som har tagit en sväng omkring de parisiska boulevarderna, efter vilket det som en annan Jean de France på 1840-talet återvänder till Danmark som 'flaneur'. Men det var onekligen mera stil över en ny flanör än en gammal flane." (Man kan notera att "flane" även finns i andra nordiska språk, t.ex. i det svenska dialektordet "flana"). Zerlang skriver huvudsakligen om den inte ovanliga grupp av flanörer som var flitiga skribenter, och som drev omkring för att skriva – dvs. för att se och tolka sin samtid. De "botaniserade på asfalten" som Zerlang uttrycker saken. Han berättar bl.a. om Gustav Esmann vars kåserier var lika

briljant underhållande som de var ondskefulla. Esmann uppträdde även som en dåtida stå-upp-komiker genom att agera "talande tidning" på köpenhamnska inneställen.

En av Danmarks mest uppskattade historiker Søren Mørch skriver om den sociala och ekonomiska bakgrunden för det moderna genombrottet. Hans artikel utgör ett nödvändigt och oerhört välskrivet tillägg till berättelserna om den köpenhamnska avantgardekulturen. Nu menar jag inte att de skribenter jag hittills refererat skulle vara omedvetna om genombrottsepokens materiella fakta, inte alls. Klaus P. Mortensen skriver tvärtom att det moderna genombrottet "sett i historiens makroperspektiv är ett exklusivt, storstads-intellektuellt fenomen i jämförelse med den omfattande och långvariga materiella processen, som kom att bilda fundament för nutidens samhälle". Mørch påminner om att Danmark förblev ett jordbruksland under hela 1800-talet. Han prisar de vanliga jordbrukare som genom att snabbt ställa om sin produktion, först till spannmål, sedan till animalisk produktion, lyckades svara på världsmarknadens efterfrågan, och därmed skapa en bas för det moderna Danmarks välstånd. Hans artikel är också en påminnelse om de fattiga arbetare på landet och i staden som jobbade och uthärdade även om deras materiella situation var mycket svår. I anknytning här till berättar Mørch om hur ekonomer som forskat i lantarbetarnas ekonomi skamset har fått ge upp – det går inte att få siffrorna att stämma. Enligt alla ekonomiska beräkningar skulle det ha varit omöjligt att leva på de löner lantarbetarna (och de sämst avlönade arbetarna i städerna) hade! Sist i Mørchs artikel finns ett avsnitt om hur den konst som naket skildrade förhållanden hos underklassen möttes med avsky av konstälskande stadsborgare. Han skriver om hur en grupp fynska målare "som kom från mycket små förhållanden, och som därför hade ett rättframt och självupplevt förhållande till vanliga människor togs emot med leda, innan de hade lärt sig hur världen skall se ut på realistiska tavlor, som det skall gå att sälja". Mycket mera precist kan man nog inte åskådliggöra det faktum att "realism" är en konstruktion likt konstens andra termer.

Ett annat betydelsefullt bidrag har skrivits av Ditlev Tamm som är professor i rättshistoria vid Köpenhamns universitet. Tamm klargör på ett föredömligt klart sätt för den komplicerade politiska situation som rådde i Danmark under konseljpresident Estrups minoritetsregering från år 1875 till 1894. Lika förtjänstfull är Niels Jul Nielsens text om arbetarrörelsens uppkomst. Jul Nielsen, som är inspektör för stadsmuseet i Köpenhamn, tar fasta på den stora strejken på B & W år 1871, och berättar därefter om det spända och oroliga läget som rådde på arbetsmarknaden intill år 1898. Det året godkände arbetarnas och arbetsgivarnas landsorganisation varandra som fullödiga avtalspartner. Man tog helt enkelt konsekvensen av att ständig oro på arbetsmarknaden blev för dyrt för alla parter.

Ovanstående är en presentation av några av de mest intressanta artiklarna i *Uden for murene*. Men boken innehåller mycket annat, och givna fascina-

tionspunkter är litteraturhistorikern Pil Dahlerups text om Georg Brandes hat-kärleks-förhållande till katolicismen, konsthistorikerna Marianne Saabyes och Bente Scavenius artiklar om den danska genombrottskonstens ständiga dialog med den franska, etnologen Inger Wiens rapport om den nordiska konst-, industri-, och jordbruksutställningen i Köpenhamn år 1888, samt historikern och gastronomen Else-Marie Boyhus informativa och underhållande skildring av mötet mellan det traditionella danska och det moderna franska köket.

*

De kortaste artiklarna i *Uden for murene* är på 8–10 genomillustrerade sidor och ett par av dem känns för kortfattade; man har just kommit in på de centrala frågorna – och så tar texten slut. Men boken är för övrigt späckad med relevanta och inte sällan underhållande berättelser om genombrottets Köpenhamn. Bildmaterialet är omfattande och förstklassigt. Bokens bildredaktör Laila Skjøthaug förtjänar en eloge för sin insats, de bilder hon valt samspelar på ett utmärkt sätt med texten. Många av bilderna innehåller självständiga berättelser som fördjupar eller kommenterar det textuella innehållet.

Uden for murene är en generös utgivning där perspektivet aldrig blir snävt, utan boken har mycket att ge den läsare som är intresserad av perioden 1870–1900 i allmänhet. Det tvärvetenskapliga greppet är en bonus; läsaren får ett intryck av att beskåda genombrottsperioden i vidvinkel.

Arne Toftegaard Pedersen

Krigsfångarna och Murmanskbanan

Reinhard Nachtigal, *Die Murmanbahn. Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918)*. 159 s. Verlag Bernhard Albert Greiner, Grunbach 2001.

Doktor Reinhard Nachtigal från Freiburgs universitet har skrivit en intressant undersökning om krigsfångarnas insats och om deras behandling vid byggandet av Murmanskbanan under första världskriget.

Under kriget tillfångatogs hundratusentals österrikiska och tiotusentals tyska soldater av ryssarna. Omvänt togs miljoner ryska soldater till fånga av Tyskland och Österrike-Ungern. Till skillnad från situationen under andra världskriget behandlades första världskrigets krigsfångar någorlunda anstän-

digt – åtminstone uttröttades de inte avsiktligt till döds. Enligt internationell rätt var det tillåtet att hålla fångarna i arbete såvitt arbetet inte var livsfarligt.

Kriget översteg samtliga krigförande länders resurser. Inte ens den ryska mansstyrkan, som hade betraktats som uteslutad, räckte till för såväl krigsindustrins och jordbrukets behov som för fronten. Kvinnorna fick utan vidare ta hand om de till krigstjänst rekryterade musjikernas arbeten på åkrarna, men också i fabriker, och inte enbart inom textilbranschen utan också i vapenfabrikerna. Arbetskraft importerades också från Kina och Korea. Krigsfångarna bildade en betydande arbetskraftsreserv. Nachtigal påpekar i sin undersökning att serbiska fångar ur den österrikiska armén helst placerades i jordbruksarbete, där de varken behandlades bättre eller sämre än eget folk. För tyngre och farligare uppgifter använde man helst tyska fångar (ur såväl den tyska som den österrikiska armén) och ungrare som i sitt hemland ansågs ha gjort sig skyldiga till förtryck av slaviska undersåtar.

Utbyggandet av Rysslands järnvägsnät till den murmanska kusten var ett fruktat och dödligt arbetsfält. Rysslands krigsindustri producerade åren 1916–1917 mera vapen än vad man i allmänhet brukar komma ihåg, men ändå inte tillräckligt för att man skulle klara sig utan de allierades hjälp. Problemet var att Tyskland kontrollerade Östersjön och Turkiet sunden till Svarta havet, vilket försvårade vapenleveranserna. Sommartid, då Vita havet var isfritt, anlände leveranserna till Arkangelsk, men ännu efter att det smala banavsnittet Vologdast–Arkangelsk hade breddats var det problematiskt att få ut vapnen till fronten. Möjligheterna att utnyttja hamnen i Vladivostok dikterades av Siberienbanans transportkapacitet, som inte motsvarade behovet – en miljon ton då beställningarna uppgick till tio miljoner år 1916.

En hamnanläggning vid den murmanska kusten, som golfströmmen håller isfri året runt, figurerade redan år 1890 i amiralitetets planer. Arbetet vidtog emellertid först under kriget, och då var det bråttom. Banan byggdes i tre etapper: från S:t Petersburg till Petroskoj, därifrån vidare till Kantalex och den sista sträckan över Kolahalvön till Alexandrov-na-Murmane, som 1917 gavs namnet Murmansk.

Banbygget sysselsatte 60 000–70 000 fångar, vilket motsvarade tre fjärdedelar av den sammanlagda arbetskraften. Resten bestod av egen arbetskraft, i vilken också som vi väl känner till finnar ingick. Som mest arbetade 40 000 fångar samtidigt vid banbygget.

Arbetet i Karelen försiggick under svåra omständigheter. Jordmånen bestod av träsk och under vintern plågades man av kölden. Övernattningen skedde i eländiga baracker som inte erbjöd tillräckligt skydd mot kölden, regnet och vinden. Försörjningen av mediciner, livsmedel och kläder var högst bristfällig. Regionen producerar som känt inte tillräckligt med föda för att försörja den egna befolkningen, och livsmedel för arbetarnas behov måste transporteras med tåg från S:t Petersburg till de första banavsnitten, från Arkangelsk med båt över Vita havet och norrut då vädret tillät.

Arbetskraften reducerades ständigt på grund av sjukdomar. I synnerhet

plågades arbetsfolket av skörbjugg, tuberkulos och reumatism. Dödligheten vid banbygget var dock låg, eftersom insjuknade arbetare evakuerades till inlandet, till trakter i närheten av Moskva och ända till mellersta Asien där svårt sjuka patienter omkom.

Krigsfångarna uttröttades inte med avsikt. Det var inte meningen att banbygget skulle fungera som ett förintelseläger. Delvis berodde fångarnas primitiva förhållanden på svåra transportförhållanden och regionens allmänna fattigdom, men kanske ännu mera på uppdragsgivarens ansträngda tidtabell, småaktighet och byråkrati.

Då man i Tyskland fick höra om landsmännens usla förhållanden hotade man med att sätta ryska officersfångar i arbete om inte krigsfångarnas förhållanden förbättrades. Hotelsen måste dock tas tillbaka, eftersom de tyska officersfångarna i Ryssland riskerade att utsättas för samma behandling. De neutrala länderna – Sverige, Danmark och Förenta Staterna – hade kunnat stå till tjänst med övervakare från Röda Korset, men de ryska myndigheterna ville ogärna låta utlänningar besöka strategiskt viktiga områden. Av det egna landets "barmhärtighetssystrar" – societetskvinnor som under kriget blivit sjuksköterskor – lyckades Alexandra Romanova alarmera furst Oldenburg, som var ansvarig för krigsfångarnas "medicinering och evakuering". Till furstens verksamhetslust bidrog barmhärtighetssystemens efternamn – man trodde att hon tillhörde kejsarfamiljen. Också i senare skildringar har man hävdats att "någon storfurstinna" befattat sig med krigsfångarnas förhållanden.

Furst Oldenburg gjorde väl sitt bästa; åtminstone fästes större uppmärksamhet vid krigsfångarnas situation, även om det i praktiken var svårt att korrigerast bristerna. Karelen skildras ju t.o.m. i runosångerna som en eländig trakt och å andra sidan led också ryssarna själva av brister. Man började visserligen på hösten 1916 begränsa användningen av fångarbetskraft, men huvudsakligen för att banan höll på att bli färdig. Arbetet hade dock gjorts i en sådan hast att kompletterande arbeten ännu gjordes under den ryska interimregeringen, återigen med fångarbetskraft.

Ett för finländska läsare intressant sidospår i Nachtigals verk skildrar sammanlagt några tusen fångars flykt, eller flyktförsök, genom Lappland till Sverige. Många fick ledning av finländare på dessa rutter som också jägarna använt. Bottniska vikens smugglare hjälpte i sin tur fångarna vidare med sina fartyg till svenska hamnar. De belönades för sina mödor av centralmakternas ombud, i slutskedet t.o.m. enligt en fast taxa på 200–400 kronor per person. Av undersökningen framgår inte hur många som omkom under färden genom vildmarken, sannolikt för att dessa fall inte har lämnat andra spår efter sig än vitnade ben i ödemarken.

Öppnandet av de ryska arkiven har möjliggjort doktor Nachtigals arbete, som vilar på en mödosam kartläggning och kombinerad av utspridda och ofullständiga dokument. Arbetet har gjorts grundligt och samvetsgrant, såsom man kan vänta sig av en forskare som handletts av professor G o t t -

fr i e d S c h r a m m. Källhänvisningarna ligger längst ned på varje sida som sig bör, och sakliga källförteckningar och register finns i slutet av boken. Texten är lugnt konstaterande, utan överdrifter eller sensationer. Författaren må tillåtas några upprörda kommentarer föranledda av sättet på vilket hans landsmän behandlades.

Murmanskbanans betydelse skildras bara i korthet, och endast i förbigående har det konstaterats att bygget sysselsatte också andra än krigsfångar. För krigsfångarnas del är doktor Nachtigals undersökning betydande.

Pertti Luntinen

Nordiska frivilliga i Finlands vinterkrig

Thorst ein Strømsøe, *Frivilligbevegelsen. De Finlandsfrivilliges organisering, kjennetegn og innsats under Vinterkrigen 1939–1940*. 296 s., Historisk institutts skriftserie nr 33. Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet NTNU. Trondheim 2000.

Den norske forskaren Thorstein Strømsøe har i sin bok om de Finlandsfrivilliga under vinterkriget tagit som sin ambitiösa målsättning att undersöka den militära frivilligrörelsen i samtliga skandinaviska länder, Sverige, Norge och Danmark. Strømsøes bidrag måste anses synnerligen välkommet, ty en dylik heltäckande, komparativ undersökning har till dags dato saknats, likaså en beskrivning av den norska frivilligrörelsen. Det i övrigt utmärkta verket *Norsk krigsleksikon 1940–1945* (J. W. Cappelens Forlag 1995) nämner t.ex. ingenting om de norska Finlandsfrivilliga.

Strømsøes bok, som utgivits av Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet (Trondheim) i dess historiska institutts skriftserie, har en myckel enkel layout, utan några som helst åthävor, måhända föranledd av ekonomiska realiteter. Pärmens pryds av en svensk affisch med två soldater, den ena barhuvad i sommaruniform och den andra med den vita skyddskåpa som blev symbolen för den finska soldaten under vinterkriget. Affischtexten lyder "Finlands sak är din". Den förhållandevis lilla texttyp som använts i boken är inte speciellt läsarvänlig. Egentliga illustrationer saknas och de tätt fyllda sidorna avbryts endast sporadiskt av citat i petitstil, två kartor och sammanlagt sex olika tabeller i slutet av boken. Det kompakta intrycket förstärks av den genom hela boken fortgående notnumreringen med 1190 som sista notnummer.

Undersökningens disposition är tematisk med innehållet fördelat på åtta kapitel. I det första ger författaren en förtjänstfull bakgrund till frivilligrörelsen och i det andra kapitlet redogör han för rörelsens organisering i de nor-

diska länderna. De följande kapitlen (3–5) behandlar frivilligrörelsens finansiering, dess förhållande till myndigheterna i respektive land och dess verksamhet. Kapitel 6 beskriver frivilligrörelsen och pressopinionen, och i kapitel 7 analyseras de Finlandsfrivilligas motiv, deras ålders- och yrkesstruktur samt deras sociala bakgrund. Det åttonde och avslutande kapitlet är en sammanfattning av frivilligrörelsens resultat och en skildring av rörelsens avvecklande.

Källunderlaget synes relevant och den använda litteraturen verkar täckande. Det mest centrala arkivmaterialet utgörs av Den norske Finlandskomités arkiv i Norges Riksarkiv och den svenska Finlandskommitténs papper i svenska Krigsarkivet samt handlingar om Den Danske Finlandsbataillon i Forsvarets Arkiver i Danmarks Rigsarkiv. Ytterligare har Strømsøe använt handlingar rörande Finlandsfrivilliga t.ex. i norska försvarets krigshistoriska avdelnings arkiv, i Norsk Arbeidsgiverforenings arkiv och i den norska arbetarrörelsens arkiv samt i Svenska frivilligkårens arkiv i svenska Krigsarkivet (bl.a. Magnus Dyrssens dagbok) och statsminister Per Albin Hanssons dagbok i Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm. Källmaterialet har dock av naturliga skäl en viss norsk slagsida, och för det svenska arkivmaterialets del saknar man i källförteckningen några centrala samlingar i Krigsarkivet, bl.a. Centrala rusthållets arkiv. Detta innehåller 50 arkivvolymmer och täcker den svenska frivilligrörelsen i både vinter- och fortsättningskrigen. Centrala rusthålllet grundades 1939 som en byrå inom Finlandskommittén, men bröts ut till en självständig organisation 1940. Dess uppgift var att samordna de lokala rusthållens verksamhet. Dessa rusthåll bildades efter vinterkrigets utbrott för att i ekonomiskt hänseende stöda svenska Finlandsfrivilliga.

Allmänt taget kan det konstateras att författaren för Sveriges del i noterna mestadels hänvisar till litteraturen eller pressen, medan de fåtal nothänvisningar som upptar svenska arkivkällor hänför sig till Finlandskommitténs huvudarkiv, närmast då protokoll (1 volym) och korrespondens (10 volymer), då hela ifrågavarande arkiv upptar totalt 389 volymer. Å andra sidan kompenseras detta i hög grad av den mycket centrala litteratur som använts, t.ex. för Sveriges del *Svenska frivilliga i Finland 1939–1944* (1989), utgiven av Förbundet för Svenska Finlandsfrivilliga, samt *Finlandskommitténs verksamhet och de frivilliga svenska förbanden i Finland 1939–1940* (1941). Listan över skandinaviska tidningar och övriga periodiska publikationer (drygt 90 stycken) som Strømsøe använt är ävenledes imponerande.

Boken har också försetts med ett adekvat personregister. Ytterligare finns som bilaga en förteckning över de norska Finlandsfrivilliga, vilken upptar totalt 714 namn. I förordet framhåller emellertid Strømsøe att han medtagit förteckningen med stor tvekan, ”da den er belemret med flere svakheter”, vilka sedan närmare redogörs för i undersökningens sjunde kapitel. Förteckningen upptar den frivilliges namn, födelseår, hemort och yrke, men i många fall är uppgifterna ofullständiga, och i över 200 fall finns endast namnet angett. För övrigt kan det konstateras att bokens korrekturläsning är av accepta-

bel klass; tryck- och skrivfelen är sällsynta, men svenskan (i t.ex. en del citat) antar ibland norsk form, ö blir ø, a blir e, "är" blir "er", "till" blir "til" o.s.v.

Thorstein Strømsøe indelar Finlandshjelpen i fyra områden, diplomatiskt bistånd, humanitär och materiell hjälp, frivilligörelserna och Finlandsaktivismen. Med termen aktivism avser han kravet på undsättning av Finland med reguljära trupper. Den föreliggande undersökningen fokuserar således på frivilligrörelserna i de skandinaviska länderna under vinterkriget. Frivilligrörelserna skiljde sig, bl.a. ifråga om tillkomstprocess, från varandra i de olika länderna. I Sverige, där redan år 1918 en bred frivilligrörelse organiserats för deltagande på den vita sidan i inbördeskriget, i första hand inom Svenska brigaden, började organiseringen av en frivilligrörelse ta form redan tidigt på hösten 1939. De drivande krafterna var generallöjtnant Ernst Linder, överstelöjtnant C. A. Ehrensvärd och major Gösta von Stedingk. Redan vid vinterkrigets utbrott den 30 november 1939 öppnades s.k. vägledningsbyråer för frivilliga i Stockholm och Göteborg. Finlandskommittén bildades den 4 december med främsta uppgift att uppsätta en svensk frivilligkår. För enroleringen upprättades 125 frivilligbyråer på olika håll i Sverige, bl.a. i Stockholm, Uppsala, Lund, Malmö, Eskilstuna, Falun, Västerås, Södertälje och Örebro. Förutom denna militära frivillighjälp organiserades även inom ramen för Kommittén för arbetshjälp åt Finland, bildad den 31 januari 1940, en arbetskår av frivilliga med uppgift att bl.a. delta i befästningsarbetena i Finland. För rekryteringen fanns s.k. antagningsbyråer runt om i landet.

Strømsøe påvisar att organiseringen av frivillighjälpen i både Danmark och Norge var mera improviserad, emedan en tidigare tradition i fråga om militär hjälp till Finland saknades i dessa länder. Redan den 8 november 1939 utsändes av föreningarna Norden i de tre skandinaviska länderna ett upprop om insamling till Finlands hjälp, vilket fick en stor respons. Krigsutbrottet ledde i Danmark till flera hjälpaktioner, men de var alla av civil karaktär. En dansk tidning fastslog att ingen röst talat för en militär intervention till Finlands undsättning. Men det oaktat anmälde sig flera danska frivilliga, och speciellt den danska konservativa pressen, *Berlingske Tidende*, *Fædrelandet* och *Nationaltidende* understödde kraftigt denna aktivitet. Men i Danmark låg det ingen politisk tyngd bakom frivilligrörelsen, och den kommitté som bildades i mitten av december, Den danske Frivillige Komité, bestod bara av ett fåtal personer men samarbetade med Knud Bolten Jagd, chef för Dansk Finlands Korps och frivilligrörelsens primus motor. Denne efterträddes av överste V. Tretow Loof i februari 1940, då de danska frivilligas antal småningom stigit från knappt 100 till drygt 500.

I Norge organiserades frivilligrörelsen som Strømsøe uttrycker det "under svensk påverkan". Liksom i Danmark blev frivilligfrågan akut först i och med vinterkrigets utbrott den 30 november, och tidningen *Tidens Tegn*, som stod den nationalistiska rörelsen Fedrelandslaget nära, var en av de främsta förespråkarna för norskt frivilligt militärt bistånd till Finland. De första dagarna hänvisades norska (och danska) Finlandsfrivilliga till Frivilligbyråen i

Stockholm. Den 5 december kunde samma tidning berätta om att en organisation var i danande, och resultatet blev Den Norske komitéen for frivillige til Finland. Kommittén leddes av den norske kaptenen Lars Drabløs Aarflot. Men samtidigt pågick påstötningar för en mera officiell aktion i det generalmajor Ivar Aavatsmark varit i kontakt med både den finländska legationen i Oslo och det norska justitieministeriet. På sistnämnda håll förhöll man sig ganska kallsinnigt till hela företaget, och resultatet blev att norrmännen tvingades inleda ett intensivt samarbete med den svenska frivilligrörelsen. Den norska Finlandskommittén konstituerades först i början av år 1940 sedan ett frivilligkontor inrättats i Oslo den 18–19 december. Under loppet av januari och februari 1940 grundades lokala frivilligkontor i ett tjugotal norska städer, bl.a. i Bergen, Hamar, Kristiansand, Molde, Moss, Stavanger, Trondheim och Ålesund. I början av januari 1940 upprättades också Næringenes Finansråd med tolv medlemmar, som representerade de organisationer och näringar som ekonomiskt stödde frivilligrörelsen i Norge.

Vilka var det då som stod bakom organiseringen av de skandinaviska frivilligrörelserna? En utgångspunkt var att rörelsen skulle vara opolitisk och sålunda ske utan partipolitiska förtecken. Inom den svenska frivilligrörelsen betonades för de lokala frivilligbyråerna att dessa inte skulle ingå kontrakt med nationalsocialister och kommunister. I Sverige bildades även en kommitté Nordens Frihet, av Strømsøe karaktäriserad som "en borgerlig akademisk forening", vars kärna utgjordes av medlemmarna i högre seminariet i historia vid Stockholms högskola. Dess uppgift var att i Sverige bedriva propaganda för Finland. Som dess ordförande fungerade Sigurd Curman och bland medlemmarna märktes namn som Harry Martinson, Eyvind Johnson och Wilhelm Moberg. Men den svenska Finlandskommittén ville inte ha någonting med denna förening att skaffa. Efter krav från bl.a. regeringen hade Finlandskommittén nämligen omorganiserats den 6 februari 1940 för att få en möjligast bred förankring i det svenska samhället. Både industrikretsar samt företrädare för svenska fackföreningsrörelsen ingick därefter i kommittén. I Danmark propagerade nationalsocialisternas huvudorgan *Fædrelandet* för frivillig uppslutning på Finlands sida i kamp mot kommunismen och Danmarks Nasjonalsosialistiske Arbeiderpartis ledare Frits Clausen krävde att Thorvald Staunings regering skulle bryta de diplomatiska förbindelserna med Sovjetunionen. Men varken Bolten Jagd eller medlemmarna av Den danske Frivillige Komité hyste sympatier för nationalsocialismen. I Norge reagerade Arbeiderpartiet kraftigt mot advokaten Johan Bernhard Hjort, som var ett av frivilligrörelsens första affischnamn. Hjort hade ett förflutet som aktiv medlem i Vidkun Quislings Nasjonal Samling, bl.a. som chef för "hirden", och följderna blev att Aavatsmark blev chef för Finlandskommittén och överste Alfred Zimmer ledare för frivilligkontoret i Oslo.

Thorstein Strømsøe har på ett föredömligt sätt också utrett hur de olika frivilligrörelserna finansierades i Sverige, Norge och Danmark, ett slags detektivarbete, då säkra källor ofta saknas. I Sverige uppvaktade en tremanna-

delegation, bestående av LO-chefen August Lindberg, direktören i Sveriges Arbetsgivarförbund Gustaf Söderlund och Finlandskommitténs ledare, professor Andreas Lindblom, utrikesminister Richard Sandler den 4 december med ett förslag om en riksinsamling för finansiering av den svenska frivilligkåren. Av "taktiska" skäl föreslog utrikesministern att uppöppet skulle formuleras så att det såg ut som humanitär hjälp. Den 7 december konstituerade man sig som Nationalinsamlingen för Finland med Arbetsgivarförbundets chef Sigurd Ekström som ordförande. Industrivärlden ville emellertid inte delta i en offentlig insamling, utan genomförde en egen insamling med namnet *Industria* under ledning av "Bankföreningens, Exportföreningens, Industrieförbundets och Redareföreningens presidiekommitté för insamlingen till Finland". Resultatet av denna insamling som pågick fram till fredsslutet den 13 mars 1940 blev hela 65 miljoner svenska kronor. Nationalinsamlingen samlade in 29,5 miljoner kronor och det sammanlagda beloppet av de två insamlingarna blev således imponerande ca 95 miljoner kronor.

I Danmark besökte frivilligrörelsens förgrundsfigur i fråga om ekonomin, grosshandlaren P. M. Daell, i början av januari 1940 statsminister Stauning. Svenskarna krävde en summa på 4 000 kronor i månaden för utrustning av varje dansk frivillig i den danska frivilligkår som var ämnad att ingå i Svenska frivilligkåren. I främsta hand finansierades den danska frivilligrörelsen genom privata donationer och insamlingar, ty Centralkommittén för Finlandshjälpen ansåg sig blott kunna finansiera humanitär hjälp till Finland. Föreningen *Det frie Nord* som bildades den 13 februari 1940 under ledning av generallöjtnant Erik With sökte säkra den danska frikårens ekonomi och finansiering. Det slutliga resultatet av insamlingen blev emellertid anspråkslöst, ca 800 000 danska kronor. I Norge koncentrerades det finansiella biståndet som nämnts till det s.k. *Näringsarnas Finansråd*, där två representanter för de olika näringsgrenarna, bl.a. sjöfarten, handeln, bankväsendet, försäkringsväsendet och industrin ingick. Den norska Finlandskomitén fick totalt ca 7,5 miljoner norska kronor till sin disposition.

Strømsøe har inom ramen för det fjärde kapitlet om frivilligrörelsernas förhållande till respektive nationella myndigheter även undersökt frågan om frivilligpropandan. En speciellt intressant aspekt är vilka argument som framlades och vilka personer som attraherades av detta budskap. I de nordiska ländernas tidningspress framfördes olika argument: "Under korsfanornas tecken...", "Om hela världens kristna såge...", "Kämpa för Sverige i Finland", "Jag vill inte ha ryssarna till grannar", "Så talar en svensk moder!", "Går Du, så går jag". För många svenska frivilliga var detta att mota Olle i grind, d.v.s. kämpa för fosterlandet i Finland, det viktigaste argumentet. Ett annat, allmänt nordiskt motiv var att värna för frihet och rätt i Norden, att kämpa för den västerländska kulturen mot österns slaveri. Svenska *Aftonbladet* uttryckte det med följande ord: "Nu är stunden inne, då fria kämpar samlas under korsfanornas tecken i striden för sanning, frihet och rätt" (11.1.1940). I Sverige tog många socialdemokratiska tidningar frivilligrörel-

sen i försvar mot kommunisternas häftiga angrepp, men samtidigt stödde den socialdemokratiska pressen lojalt regeringen Hanssons linje att varje användning till att Sverige militärt borde understöda Finland konsekvent skulle avvisas. I Danmark fick frivilligrörelsen inte samma uppmärksamhet i pressen som i Sverige och Norge. I sistnämnda land formulerade redaktör Martin Tranmæl i *Arbeiderbladet* den socialdemokratiska synen på de Finlandsfrivilliga: "De som ut fra reelle beveggrunner og en sterk frihetstrang vil melde seg som frivillige i den finsk-russiske krigen, fortjener respekt." I samtliga länder var den borgerliga pressen mera förbehållslös till frivilligrörelsen och här sågs just kampen mot kommunismen som en viktig drivfjäder.

Totalt uppgick de skandinaviska frivilliga i Finland under vinterkriget till 8 260 svenskar, 985 danskar och 727 norrmän. Den danska frivilligkorpsern kom dock aldrig att sättas in i själva striderna. Särskilt för norrmännens del var resultatet en besvikelse och målsättningen 2 000 man uppnåddes inte på långt när, även om 1 531 man anmälde sig, av vilka dock många vrakades av olika orsaker. Antalet svenskar som anmälde sig var ca 12 700, och också ovannämnda antal enrollerade var högre än målet 7 600 man. De flesta, eller närmare 70 %, av de totalt nästan 10 000 frivilliga tillhörde naturligen åldersgruppen 20–30 år. För norrmännens del har Strømsøe också undersökt hemort, yrke och social status. Från Oslo kom den största gruppen (33,1 %) och de näststörsta från Bergen och Trondheim (4,5 % vardera). De flesta kom från yrkeskategorierna industri, hantverk, transportväsen, sjöfart och fiske samt jord- och skogsbruk, vilka utgjorde drygt 73 % av de frivilligas yrken. De var alltså sannerligen fråga om en folkrörelse i detta hänseende. Av de 1 531 norrmän som anmälde sig vrakades sammanlagt 445 av medicinska eller andra orsaker och förutom de som avreste stod 266 resklara vid fredsslutet.

Två danskar, Ole Chiewitz och Frida Køster, som deltagit i den danska "Finlandsambulance" under inbördeskriget 1918 var centralpersoner vid organiseringen av den s.k. Finlandsambulansen, egentligen ett fältlasarett, i december 1939. Danmarks Röda Kors hade redan den 1 december startat en insamling för krigsskadade och danska regeringen gav sin tillåtelse åt Röda Korset att sända ett fältsjukhus med tillbehör för 100 personer. Både läkare och sjuksköterskor anmälde sig frivilliga i tillräckligt antal och den 22 december kunde "ambulansen" sändas till Finland med fem läkare och 16 sjuksköterskor. Redan två veckor senare var fältsjukhuset på plats och berett att behandla sårade soldater. Under hela kriget sände det danska Röda Korset totalt 123 läkare, sjuksköterskor och annan personal till Finland. Ambulansens kapacitet fördubblades också från 100 till 200. Senare anskaffades sammanlagt fem ambulansfordon. Också i Sverige organiserade den Centrala Finlands-hjälpen en egen ambulans inom ramen för Finlands sjukvård, och antalet frivilliga som anmälde sig till detta företag översteg behovet. Finlandskommittén ingick den 23 december en överenskommelse med Sveriges Röda Kors om iordningsställandet av en ambulans, för vilket ändamål kommittén skulle

bidra med högst 500 000 kronor. Svenska Frivilligkårens ordinarie sanitets-tjänst var organiserad i tre sjukvårdsplutoner med läkare och övrig personal i varje. Högsta chef för sanitetstjänsten var läkarmajor Sven Allan Melander. Vid sidan därav ställde således Sveriges Röda Kors även en ambulans till frivilligkårens disposition. Också i Norge utgick initiativet från det nationella Röda Korset med professor Johan Holst som primus motor. Avsikten var att utrusta en egen norsk ambulans på 50 bäddar. Norges Röda Kors och Föreningen Norden vände sig den 20 december till landets regering med begäran om godkännande för aktionen. Regeringens svar dröjde ända till den 9 januari 1940. Den första norska ambulansen avreste emellertid redan den 30 december till Finland under Holst ledning. Medlen fick man genom bidrag från företag och enskilda personer. Den första Finlandsambulansen bestod av 30 personer, bl.a. tre läkare, en tandläkare, tolv sjuksköterskor och fyra medicinestuderande. Den var fullt utrustad med bl.a. röntgen och tre ambulansbilar. En andra norsk ambulans anlände som avlösning i februari 1940 och en tredje den 15 mars, då striderna redan upphört.

Hurudan var då de nordiska brödrafolkens frivilliga krigsinsats under vinterkriget? Strømsøe har inte fokuserat på frivilligrörelsens frontinsatser, utan dessa kvitteras på tolv sidor i slutet av boken. I finska Lappland erövrade de sovjetiska styrkorna Salla den 8 december 1939 och fortsatte sin framryckning i riktning mot Kemijärvi, där de efter hårda strider stoppades den 20 december. Efter en insats av Svenska frivilligkårens flygflottilj bestående av tolv moderna jaktplan och lika många lätta bombplan trängdes de sovjetiska styrkorna tillbaka till Märkäjärvi. För övrigt visade det sig att kalkyleringarna att sätta in Svenska frivilligkåren under general Ernst Linders befäl i striderna på Salla-avsnittet i början av februari var alltför opimistiska. Elddopet fick kåren i slutet av månaden då man avlöste de finska styrkorna vid Märkäjärvi. Vid Petsamofronten stannade det sovjetiska anfallet av vid Nautsi och i slutet av februari förstärktes de finska försvararnas led med en truppstyrka ur Svenska frivilligkåren. Den danska frivilligkåren hann däremot aldrig delta i striderna.

Den Svenska frivilligkårens sammanlagda förluster i vinterkriget var 33 stupade och 40–50 sårade. Av de stupade var två norrmän. Också om frivilligkårens deltagande i Finlands försvar med C. A. Ehrensvärds ord ”inte fick någon påvisbar betydelse för händelseförloppet”, så var den inte betydelselös. Såsom Strømsøe framhåller så betydde kårens utplacering vid Sallafronten att fem stridsvana finska bataljoner och batterier kunde överföras till Karelska näset för försvaret av Viborg. Men de finländska politikernas (president Kallio, statsminister Ryti, utrikesminister Tanner) röster efter det hårda fredsslutet var samstämmiga: militärt hade de frivilligas insats varit alltför ringa.

Thorstein Strømsøes bok om *Frivilligbevegelsen* är såtillvida viktig att den ger oss ny komparativ kunskap i fråga om de nordiska Finlandsfrivilliga under vinterkriget 1939–40. Författaren har i sin analys kunnat företa en noggrann distinktion mellan frivilligrörelserna i de olika länderna, som tidigare

saknats. Han har också kunnat prestera en första egentlig helhetsbeskrivning av detta för oss nordbor så viktiga tema. Också i fråga om en del detaljer har han kunnat tillföra forskningen ny kunskap om denna frivilligrörelse, vars moraliska betydelse i form av en samnordisk frivilliginsats var vida större än den rent militära. Den manifesterade nämligen att Finland inte stod ensamt i sin kamp för Nordens frihet, vilket också överbefälhavaren, marskalk Mannerheim noga underströk i sin dagorder av den 24 mars 1940: "Finlands känslor av tacksamhet och aktning skola aldrig förblekna."

Lars-Folke Landgrén

Rädsla och hotbilder i Sverige

Sverker Oredsson, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan under 1900-talets första hälft*. 406 s., Nordic Academic Press, Lund 2001.

Svensk rädsla utgör en del av projektet *Toleransens gränser* som har finansierats av Vetenskapsrådet inom ramen för forskningsprogrammet om militär underrättelse- och säkerhetstjänst i Sverige, MUST. Programmet tillkom ursprungligen som ett regeringsuppdrag år 1997 efter två decennier av debatt om svensk säkerhetstjänst och underrättelseverksamhet i Sverige. Temat har genom åren behandlats i många publikationer och varit föremål för upprepade offentliga utredningar, men intresset för det politiskt känsliga ämnet har ändå inte avtagit. Nyligen utkom även slutrapporten för en av regeringen tillsatt offentlig kommission för granskning av säkerhetstjänsten. Den svenska regeringen har således egentligen understött två parallella undersökningar samtidigt. Den offentliga kommissionen fick emellertid långt större befogenheter och bättre tillgångar till hemliga arkivkällor än de fria forskarna inom MUST-programmet.

MUST-programmet skulle ursprungligen omfatta tiden från slutet av 1920-talet till 1980-talets början, men Sverker Oredsson har valt att fokusera sin undersökning på 1900-talets första hälft, med generösa bakgrundbeskrivningar om 1800-talets slut. Denna tidsavgränsning gör att *Svensk rädsla* utgör en perfekt bakgrund till den offentliga kommissionens rapport som omfattar tiden från andra världskriget till dags dato. Tillsammans visar de entydigt att det offentliga Sverige under hela 1900-talet, med undantag för några korta år efter 1945, betraktade Ryssland-Sovjetunionen och kommunismen som de största hoten mot den svenska statsmakten och landets självständighet.

Oredssons bok skiljer sig även såtillvida från sanningskommissionens rapport att det inte är underrättelse- eller säkerhetsorganen i sig som står i cent-

rum för forskningen, utan den offentliga rädsla som kan anses motivera dess verksamhet, dvs. de rädslor som statens företrädare hade och som kom till uttryck via riksdagsbeslut, statliga utredningar, utlåtanden och remisser, tidsningsdebatter, dagböcker etc. Undersökningen fokuserar huvudsakligen på tre typer av hotbilder: rädslan för en möjlig yttre fiende, rädslan för politisk extremism som leder till omstörtning av samhället och rädslan för utlänningar och invandrare.

I Finland är forskare mindre benägna att behandla abstrakta frågor som rädsla, kärlek och hat, och en första reaktion på temat för Oredssons forskning kan vara förvåning. Undersökningen finner emellertid väl sin plats inom den i Sverige aktuella mentalitetshistorien där mentaliteten främst utgör ett redskap för att fördjupa analysen om samhällsrelationer inom en viss epok eller ett visst samhälle. Den kritik som vanligen framförs mot denna typ av forskning, dvs. att aktörsperspektivet glöms bort på grund av ett alltför strukturalistiskt angreppssätt, kan inte appliceras på *Svensk rädsla*. Trots att hans forskning främst koncentrerar sig på kontinuiteten och förändringarna i den svenska officiella rädslan har nämligen Oredsson även försökt lyfta fram de personer som ligger bakom offentliga uttalanden och beslut. Läsaren får således en ordentlig lektion i politiska nätverk och beslutsfattande i Sverige under den berörda tiden.

Enligt Oredsson uppvisar den svenska offentliga rädslan för Ryssland och för dess strävan till Atlanten en påfallande kontinuitet under 1900-talets första hälft från och med järnvägsbygget i norra Finland och Sverige till och med riksdagens kommunist- och spiondebatt i början av 1950-talet. Denna fruktan var så stor att den ända fram till 1940 nästan totalt överskuggade det hot som stormakten i söder, dvs. Tyskland, utgjorde. Kort efter rysk-japanska kriget spelade denna rädsla emellertid en mera undanskymd roll. Denna förändring gällde dock främst den elit som arbetade med säkerhetsfrågor medan rädslan för Ryssland kvarstod i den offentliga propagandan. Intressant är även att konstatera att den offentliga rädslan för en yttre fiende även under första världskriget riktade sig mot Ryssland, trots att en dylik rädsla just då knappast kunde anses vara befogad.

Rädslan för sådan politisk extremism som kan leda till omstörtning av samhället riktade sig i Sverige enligt Oredsson ända fram till 1940-talet främst mot den extrema politiska vänstern. Före första världskriget var man rädd för den växande fackliga arbetarrörelsen och socialdemokratin under Hjalmar Branting, efter 1917–1918 för de revolutionära vänstersocialisterna och efter 1920 för det kommunistiska partiets anhängare. Oredsson betonar emellertid att det skedde en viss förändring i denna rädsla i och med att de svenska kommunisterna anslöt sig till Kommunistiska internationalen år 1920 och att det därmed skapades en direkt koppling mellan rädslan för extremism och rädslan för yttre fiender. En liknande koppling återfanns senare i slutet av andra världskriget i rädslan för Tyskland och rädslan för nazismen. Oredsson nämner naturligtvis även reaktionerna mot fascistiska och nazistiska organi-

sationer under 1930-talet, men konstaterar samtidigt att den rädsla för extremism som kommer till synes i offentliga utredningar från denna tidsperiod fortsättningsvis var fokuserad på kommunisterna. Bidragande orsaker till detta var främst att kommunisterna sysslade med våldspropaganda och dessutom ansågs bidra till disciplinupplösning inom försvaret.

När det gäller rädslan för utlänningar får läsaren av *Svensk rädsla* följa med hur den under första världskriget tog sig uttryck i passtvang och utvisningslagar, under mellankrigstiden i grundandet av övervakningsbyråer, rastänkande och arbetsprotektionism, för att slutligen upphöra i början av 1940-talet då det svenska samhället övergick till den generösa asylpolitik som kännetecknat Sverige sedan efterkrigstiden. Trots de stora förändringarna i denna hotbild lyfter Oredsson även här fram en viss kontinuitet, betonande att förändringarna främst berodde på utgången av andra världskriget samt på den icke planerade åskådlighetsundervisningen om att flyktingar och invandrare var värdefulla för det svenska folkhemmet.

Rädslan för utlänningar hörde i Sverige till stor del ihop med rasfrågor. Man accepterade skandinaver, tyskar och engelsmän, men inte judar, zigenare och slaver som svenska medborgare. I den svenska utlänningslagen från 1927 anges det t.ex. i samband med invandringsfrågor att "värdet av att landets befolkning är av en sällsynt enhetlig ras inte kan överskattas". Den starkt restriktiva svenska flyktingpolitiken under 1930-talet riktade sig även främst emot judar och resulterade rentav i att Tyskland införde symbolen "J" i tyska judars pass. Oredsson betonar även i detta sammanhang att den svenska allmänheten var långt mera antisemitisk än man senare velat erkänna.

Som historiker kan man inte annat än beundra arbetet som ligger bakom denna ytterst väldokumenterade och digra bok som ger all information man bara kan önska sig om ämnet. Strukturen med den kronologiska uppdelningen av kapitlen känns i detta fall naturlig, men boken hade eventuellt vunnit på en större och mera varierande tematisk uppföljning inom de enskilda kapitlen. Den nästan systematiska behandlingen av de olika rädsorna i en följd inom varje kapitel gör nämligen den till innehållet ytterst intressanta boken rätt tungrodd. Förläggaren har dessutom som vanligt sparat och klämt ihop texten på enbart 406 sidor, vilket gör att boken känns än mer kompakt.

Det enda som jag direkt saknar i denna bok är ett större bildmaterial såsom pamfletter, anslag, affischer, pressteckningar etc. Dels skulle det göra boken mera läsarvänlig, dels finns det mycket bildmaterial som ytterligare kunde ha förtydligat forskningsresultaten kring den offentliga rädslan. När det gäller källor baserar Oredsson sin undersökning i huvudsak på tryckta källor, dvs. riksdagstryck, statens offentliga utredningar, tidningar och memoarer, vilket med tanke på den långa tidsperioden är förståeligt. Litteraturlistan utgör ett mycket gott urval av den omfattande litteraturen inom ämnet, eventuellt skulle jag ännu ha tillagt t.ex. Holger Carlssons *Nazismen i Sverige...ett varningsord* och Alvar Zetterquists memoarer *Kriminalchefen berättar*.

Fastän forskare i Finland, vilket diskussionen i samband med den så kallade Stasilistan nyligen visade, lätt höjer på ögonbrynen åt och är kritiskt inställda till de olika politiskt tillsatta sanningskommissionerna i Sverige, kunde vi kanske ändå lära oss något av vårt västra grannland. Det är nämligen ett sorgligt faktum inom finsk historieskrivning att vår underrättelsetjänst inte har behandlats ur ett liknande genomgripande perspektiv som man nu gjort i Sverige och före det i Norge i samband med Lundkommissionen.

Annette Forsén

Die Wiburger gehen auf allen Vieren

Marika Tandefelt (red.), Peter Stadius och Lena Huldén: *Viborgs fyra språk under sju sekel*. 266 s., Schildts, Jyväskylä 2002.

”I gamla Wiborg taltes 4 språk” är titeln på en av Victor Hovings omtyckta böcker om den medeltida staden som inte mera är. Hoving var en typisk viborgare i den meningen att hans farfar flyttat in från Sverige först under 1800-talet i likhet med ett stort antal tyskar från Tyskland, S:t Petersburg och Baltikum, ryssar från alla delar av Ryssland och dess randstater, finnar från Finland, Karelen och Ingermanland, svenskar från Sverige och Finland och många andra. Under 1800-talets lopp hade Viborgs befolkningens mängd mer än tiofaldigats och de inflyttade förvandlats till ”typiska viborgare” i denna smältdegel som av många betecknades som unik.

Nu har en grupp historiskt och språkligt bevandrade forskare ledda av Marika Tandefelt försökt få fason på pratet om Viborgs fyra språk genom en bok med vetenskapliga ambitioner. Helt allmänt kan man konstatera att den resulterande boken, tack vare sitt unika och intressanta ämne, sin lätlästhets – trots ett strikt vetenskapligt framställningssätt – och sina allmänmänskliga detaljer borde intressera en långt vidare läsarkrets än forna viborgare. Dessutom kan man glädja sig åt ett vackert språk och en yttre ram av god ombrytning och behändigt format.

Boken består av fem kapitel av vilka ”Fyra språk på en marknad” (Marika Tandefelt), ”Språkpolitik och språkpraxis i Viborgs tidningspress” (Peter Stadius) och ”Gräl mellan viborgare på 1600-talet” (Lena Huldén och Marika Tandefelt) behandlar Viborgs historia från grundandet till första världskriget, medan ”Vårt bästa arv” (Marika Tandefelt) och ”Rothe-Wahlska” (Marika Tandefelt) behandlar tiden efter 1900 och resultatet av den enkät och de intervjuer som gjordes bland de äldsta levande viborgarna i början på 1990-talet. Boken utmynnar i en lista på viborgska uttryck på svenska, fins-

ka, tyska och ryska. Boken avslutas med en omfattande notapparat samt käll- och litteraturförteckning.

Det är onekligen en speciell upplevelse att läsa Marika Tandefelts Viborgs historia med språket som utgångspunkt. Man inser att språket, trots att det sedan mitten av 1800-talet haft en stark känsloladdning och symbolvärde, alltid varit en rätt flyktig företeelse. En befolkningsgrupp kan, efter att under sekler ha haft ett huvudspråk, byta ut det till ett annat inom en eller två generationer. I Viborg skedde en försvenskning av både finnar och tyskar ända fram till mitten av 1600-talet, sedan kom en tid av tysk dominans – som nästan resulterade i svenskans utdöende – till och med mitten av 1800-talet, följt av en ny våg av försvenskning, som sedan övergick i allmän förfinskning mot slutet av 1800-talet. Finskan och karelskan fanns hela tiden i bakgrunden som majoritetsspråk. Under tiden fram till 1600-talet fanns det finnar också i högre positioner i staden, men sedan trädde de tillbaka då de inte försvenskades eller förtyskades. Författarna konstaterar att finskan under alla tider varit det språk som nästan alla viborgare förstod oberoende av huvudspråk. Finskan blev alltså ett slags *lingua franca* mellan personer som annars inte förstod varandras språk. Överhuvud taget ser det ut som om den finska minoriteten under alla tider fram till slutet av 1800-talet haft svårast att hävda sig i konkurrensen med svenskar och tyskar. Författaren talar om en ”särbehandling av negativt slag”. De finskspråkigas enda möjlighet var att gå över till den svenska språkgruppen. Ryssarna blev bofasta i Viborg först på 1700-talet, men ryskan hade sedan urminnes tider talats i Viborg av besökande handelsmän från Novgorod och Ryssland och helt säkert också av en del av invånarna. Författaren skildrar en betecknande händelse år 1558 då Nevan var stängd för handeln och ett tusental ryska handelsmän, bojarer, tsarens köpmän och borgare från Novgorod och de karelska städerna översvämmade Viborg samtidigt som en ström av tyska, holländska och andra utländska fartyg kom för att handla med ryssarna. Enligt Gustav Vasa lämnade dessa utlänningar endast sin lort kvar i staden.

Det är rent av spännande att läsa om växlingarna i språket och om de olika språkgruppernas varierande ställning under tidernas lopp. Uttalandet ”i gamla Wiborg taltes 4 språk” visar sig vara rätt schematiskt. I Viborg talades det ju också andra språk än de fyra stora. Under medeltiden och under århundradena därefter var latinet skolornas språk också i det provinsiala Viborg. Franskan var ett mycket starkt språk under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Den berömda restauratören Motti stod för det italienska inslaget. Med den ryska militären kom också andra språk än ryska till Viborg, såsom t.ex. jiddisch och polska. Man kan anta att det också inom de stora språken fanns ett antal varianter: rikssvenska, finlandssvenska, högtyska, lågtyska, balttyska och Petersburgstyska, holländska, finska, karelska och andra finska dialekter. Ett intressant och sparsamt dokumenterat inslag, som författarna inte behandlar, är det danska språket. Man kan t.ex. utgå ifrån att kung Erik av Pommern, som gav Viborg dess stadsrättigheter 1403, helst talade danska.

Om dagens läge konstaterar författaren att staden nu för första gången inte längre är en flerspråkig miljö. Detta är kanske inte helt sant, ty de språk man hör på dagens viborgska torg har, utöver den dominerande ryskan, inslag av bl.a. ingermanländska, olika språk från Fjärran Östern, ukrainska, finska och fjärrkarelska.

Den dokumenterade historien börjar i och med att Torkel Knutsson grundade Viborgs slott 1293. Strax därpå kom handelsmännen, främst tyskarna, som snart blev den socialt dominerande befolkningsgruppen. Författaren berör också den karelska bosättningen före Torkel Knutsson och den tusenåriga runstenen i Össelby-Garn i Uppland som omnämner orten "Viburgum". Dessa två saker framställs mer eller mindre som fakta trots att arkeologerna på senaste tid börjat tvivla på beviskraften av arkeologen Tjulenevs fynd under slottet och att man ofta framhållit att runstenens Viburgum lika väl kan ha syftat på det danska, något äldre Viborg.

Gustav Vasa som på många sätt inledde en ny epok i vår historia förorsakade att stadens tyskar flyttade bort, och med dem försvann handelskunskap både när det gällde rysshandel och tyskhandel. Detta missförhållande försökte man reparera genom att importera tyska borgare som skulle lära viborgarna internationell handel. Tyskarna och deras språk återtog snart sin maktställning i staden utom när det gällde slottet, skolan och kyrkan som förblev svenska. Detta förhållande tog slut i och med att Viborg blev ryskt efter erövringen år 1710.

Marika Tandefelt lotsar oss skickligt mellan den tidigaste historiens blindskär och kan ofta anlägga intressanta språkliga synpunkter på skeendena. Erik Dahlberghs (så skrivs hans namn i allmänhet, tror jag) kända stadsvy från slutet av den svenska tiden är emellertid värd ett par kritiska observationer. Bildtexten på s. 39 anger att staden skulle ha sett ut så år 1709. Kopparsticket publicerades visserligen 1709, men Dahlberghs skiss är enligt Gardberg (*Wiborg, en stad i sten*) från 1681 och visar en betydligt enklare och mindre stad än kopparsticket.

Från och med 1700-talet kan författaren bygga på betydligt säkrare källor än under de tidigare perioderna. Speciellt kan man glädja sig åt att författaren använt sig av utländska besökares anteckningar om Viborg. Sådana samtida dokument, trots att de ofta är rätt subjektiva, är ju alltid att föredra framför senare skrivna romantiserande eller förklenande berättelser.

Svensken Carl Reinhold Berch besökte Viborg under en resa från Stockholm till S:t Petersburg hösten 1735 och observerade att vid en begravning: "en reformert fransk präst från S:t Petersburg skulle hålla en ceremoni vid kistan innan den i procession bars till den svenska kyrkan, den lutherska svenska prästen skulle hålla likpredikan och den ryska göra en parentation". (I detta sammanhang finns ett av de få tryckfelen: på s. 38 anges som datum för den viborgska smällen den 30 november 1493 i stället för 1495).

Dansken Jacob Langebek besökte Viborg sommaren 1754. Han antecknar att ehuru alla "Acta publica" föres på svenska de refererades på tyska eller rys-

ka. Han konstaterar också att 3 000–5 000 ryska soldater var förlagda till staden, som vid den tiden själv hade bara 2 000 invånare. Författaren konstaterar att detta utgjorde ett stort ryskspråkigt tillskott.

Svensken A. A. Hülpers (det står *svenskan* A. A. Hülpers på s. 37, tryckfel?) skrev en 144 sidors rapport om sin resa 1670 i Finland och Ryssland. Hans intryck av Viborg var att det var en rysk stad: "lök luktar i alla gator". Han antecknade också att lutheraner och ortodoxa kunde besöka varandras kyrkor också under gudstjänsttid, att nattvakten ropade på finska och att de finska pigorna mestadels gifte sig med ryssar. Om språken sade han följande: "Här i staden är väl Svenska språket modersmålet men torde med tiden förfalla, emedan Tyskan nog allmänt brukas, eljest talas här mycket Finska och Ryska, för de många Holländare måste ock Handlande förstå deras språk."

Viceguvernören Nikolai Henrik von Engelhardt rapporterade till kejsaren om tillståndet av Viborg år 1767. Han berättade att man talade bruten ryska i provinsen på grund av att finnarna har svårt att uttala f och initiala trekonsonantkombinationer. Tyskarna var enligt Engelhardt senkomna köpmän och hantverkare från Nordsachsen. Ståndspersonerna talade svenska, men allt sämre och allt mer uppblandat med tyska och uttalat helt olikt än "riktig" svenska.

Under den ryska tiden, efter 1710, blev tyskan ett mer eller mindre allena rådande administrativt språk vid sidan av ryskan också inom de tidigare helvenska reviren, dvs. slottet, skolan och kyrkan. Författaren framhåller, helt riktigt, att det ryska inte begränsade sig bara till militären. En viktig faktor var de ryska småhandlarna som följde i militärens spår, liksom även hantverkare av olika slag. Det synes dock som om "den ryska befolkningen i Viborg i hög grad hade bildat en societet för sig, utan alltför mycken eller nära beröring med svenskspråkiga och tyskspråkiga viborgare på samma sociala nivå". Trots detta "uppfattades ändå det petersburgskt ryska som *à la mode* för den viborgska societeten". Ett märkligt drag, som åtminstone för mig var obekant, var att kejsaren år 1798 förbjöd alla studier vid svenska eller utländska universitet. Man kan ana sig till att detta med tiden kunde ha lett till total förryskning och förtyskning av ämbetsmannakåren, lärarna och prästerna.

Författaren sammanfattar språksituationen enligt följande: "såväl ryskan som tyskan fick större revir och mer makt i takt med att svenskans ställning blev svagare, medan finskans roll i stort sett förblev densamma som under föregående sekel." Denna trend illustreras i detalj i några kapitel. Trots att svenskan gav vika för tyskan fanns det numerärt sett fler svenskar än tyskar i staden. Ett resultat av detta är att den gamla svenska församlingen kunde hävda sig då man mot slutet av 1700-talet byggde en gemensam kyrka för den tyska och den svenska församlingen, Petri-Pauli Kirche. (Författaren kallar kyrkan på svenska för "Peter-Pauls kyrkan"; i allmänhet har vi vant oss med namnet "Petri-Pauli kyrkan". Dessutom talas det i bildtexten på s. 52 om den "tysksvenska församlingens kyrka". En sådan gemensam församling fanns inte trots försök i den riktningen). Ett ur språklig synpunkt viktigt

konstaterande är att "den pågående förtyckningen gällde främst köpmannakretsarna, medan svenska allmänt talades bland kopparslagare, bokbindare, urmakare, garvare och andra hantverkare samt bland drängar och pigor".

Som slutvinjett för den ryska tiden tjänar de observationer som Sophia Adelaïde von Hauswolff från Sveaborg skrev ned när hon besökte Viborg år 1808 och 1809. "Flere språk talas här, af nästan varenda människa [...]. Tyska och Ryska är moders målen: man skulle även tro franskan vara det." "Hvar bättre person talar 4 à 5 språk, Fransyska, Tyska, Svenska, Finska och Ryska: dock lär svenskan alldeles upphöra med denna generation [...]. Uti sällskap talas Språken med fermeté, stundom ock Engelska och Italienska."

Efter att Gamla Finland förenats med storfurstendömet Finland blev svenskan ånyo myndigheternas språk i Viborg. Trots detta förblev tyskan "det dominerande språket i de s.k. tongivande kretsarna under ett par decennier efter föreningen 1812". Författaren nämner två händelser som arbetade för det svenska i Viborg: hovrätten etablerades år 1839, och gymnasiets språk blev under 1840-talet svenska i stället för tyska. Judarna som talade jiddisch kom in i Viborg under 1800-talet, främst med den ryska armén.

Författaren har sammanställt olika tillgängliga uppgifter om befolkningens mängden och dess språk. Vi kan konstatera att befolkningens mängden från att ha varit 1630 personer år 1558 vuxit till 72 239 eller femtiofaldigt år 1930. Språkstatistiken visar att finskans andel år 1812 var 44 %, ryskans 29 % (exklusive militär), svenskans 14 % och tyskans 12,5 % medan motsvarande andelar år 1930 var 94 %, 2,5 %, 3 % och 0,6 %. Av större intresse är att konstatera att av de finskspråkiga år 1900 var 8,5 % tvåspråkiga (svenska som andra språk) och år 1930 var hela 11 % tvåspråkiga. Om man antar att alla tyskar kunde svenska år 1930 blir antalet sådana som kunde tala svenska ungefär 10 000 eller ca 14 % av befolkningen.

Peter Stadius har utgått ifrån att mycket av vad som händer i ett samhälle kan läsas i tidningarna, direkt eller mellan raderna. De första tidningarna i Viborg var tyskspråkiga: den första tidningen, *Wiburgs Wochenblatt* kom ut 1823–32 och den första tidskriften, *Wiburgs Mancherley zum Nutzen und Vergnügen* 1821. Följande tidning var överraskande nog finsk: *Sanan Saattaja Wiipurista* år 1833. Den var klart fennofil och riktade sig till de tvåspråkigt svenska och tyska grupperna i Viborg med en uppmaning att intressera sig och engagera sig för den finskspråkiga folkmajoriteten. *Wiipurin Suomalaisen Kirjallisuuden Seura* (Viborgs finska litteratursällskap) grundades år 1845 av representanter för det högsta sociala skiktet i Viborg. "De flesta av de grundande medlemmarna [...] hade antingen svenska eller tyska som modersmål." "Den egentliga målgruppen, den finstalande allmogen, var svår att nå."

År 1845 kom *Kanawa, Sanansaattaja Wiipurista* med ambitionen att på finska framföra samma tankar som J. V. Snellman framförde på svenska i tidningen *Saima* i Kuopio. Det svenska språket, som under 1840-talet började ta över tyskans ledande ställning i Viborg, var enligt fennomanernas synsätt

ett hinder för det finska folkspråkets utveckling. Man var på fennomanskt håll lika hätskt inställd till ryskan och tyskan som svenskan. Annonserna i tidningen var däremot avfattade på alla fyra språken. En av de tidigaste annonsörerna på svenska, tyska och ryska var det som författaren kallar "trettondagsbalen" till förmån för *pauvres honteux* (vi har vant oss vid att kalla festen "7-januarisoaren").

De första tidningarna på svenska var *Wiborgs Annonce Blad* som utkom som bihang till *Sanan Saattaja* från och med 1837 och *Tillkännagifvanden ifrån Embets-Myndigheterna i Wiborgs stad* från och med 1849, men det dröjde till 1855 innan den första egentliga svenskspråkiga tidningen *Wiborg* grundades. Enligt författaren kom denna tidning att representera en medelväg mellan fennomani och svekomani. Intressant är Stadius iakttagelse enligt vilken det fanns flera typer av fennomani under 1800-talet. I Viborg var den sociala fennomani till en början förhärskande. Också på svenskt håll i Viborg var man språkliberal. Man kan inte undgå att förhålla sig positivt till Viborgssvekomaniernas åsikt att alla borde kunna tala både svenska och finska, svenskan på grund av dess ställning som urgammalt kulturspråk och förvaltningspråk och finskan på grund av att det representerade ett nytt, fräscht och livskraftigt språk. År 1873 ledde språkfrågan till en öppen konflikt, vilket man kan läsa om i *Wiborgs Tidning* och *Suomenlehti* och i deras många efterföljare mot slutet av 1800-talet. Författaren har lyckats få reda och ordning på den djungel av åsikter om språk, nationalitet, judarnas ställning, skolornas språk osv. som framfördes i Viborgspressen.

Ett speciellt kapitel utgör tidningsannonserna: "Samtidigt som tidningsledningarna framförde sitt nationella budskap vittnade samma tidningars annonser om läsarnas kosmopolitiska verklighet". I *Wiborgs Tidning* förekom på annonssidorna stadens alla fyra språk, mest svenska och ryska; på annonssidorna i tidningen *Otawa* var annonseringen nästa helt finskspråkig. S:t Petersburg intog en särställning inom annonsering och nyhetsrapportering. Det är uppenbart att den ryska huvudstaden drog till sig den tysk-svenska Viborgs-societeten medan fennomanierna såg faran i ett alltför nära S:t Petersburg. Ryssarna i Viborg vaknade i slutet av 1800-talet till insikt om att deras skolor i Viborg var usla, vilket man nogsamt observerade i de ryska tidningarna.

Av alla de andra läsvärda kapitel i boken fann jag Peter Stadius studie av tidningarna i 1800-talets Viborg ge mig mest sådant som jag inte visste förut!

Viborgs historieböcker (Ruuth och Lagus) och samtida dokument, såsom domstolsprotokoll, är källor för Lena Huldéns och Marika Tandefelts kapitel om grälen på 1600-talet. Ibland synes det ha varit ett allmänt nöje att smäda varandra och att dra varandra inför rätten för att man blivit smäddad. Man satte sig på fel plats i kyrkan, man "gav djävulen" i en präst eller i en ståndsperson, man ansåg en präst hade den onde som sin dräng, man kallade någon för tjuv, skälm eller rövare, osv. En kvinna kunde kallas hora eller häxa och en man hanrej.

I samband med grälen skildras ett antal invektiv som folk smädade varand-

ra med. Ur språklig synpunkt är det intressant att stifta bekantskap med smädelsernas etymologi som avslöjar oanade betydelser av orden. Efter att ha läst boken aktar man sig noga att använda vissa ord såsom "hundsvott". Paskiller eller nidskrifter skrevs på tyska, svenska och finska. Att bli utsatt för en sådan var en svår kränkning som man egentligen inte kunde försvara sig mot och som spreds som en löpeld bland sensationshungriga medmänniskor. Författarna drar paralleller till dagens situation och anser att "motsvarande uppdrag sköts av mobbare och en viss typ av medier".

Marika Tandefelt har gjort en enkät bland före detta viborgare för att utröna de speciella ord och uttryck som användes i Viborg efter sekelskiftet. Som bakgrund till detta redogör hon för den politiska och språkpolitiska situationen i början av 1900-talet. Denna mycket intressanta beskrivning kunde kanske egentligen ha inlemmats i bokens tidigare historiedel.

Uppgiftslämnarna var 65 till antalet, största delen svenskspråkiga (48) men endast några få med finskt (7), tyskt (8), ryskt (3) och judiskt (1) modersmål. Av uppgiftslämnarna var 52 % födda 1910–1920. 63 % anser sig kunna fyra språk eller flera, 18 % sex språk eller flera, och 3 % hela åtta språk. Rekordet är nog en som anger att hans (eller hennes) far talat 14 språk (en not avslöjar att det är fråga om professor Andrej Rudnev; jag tror han skrev sitt namn så på svenska, inte Rudnjev). Författaren tycker att det är "nästan förvånande" att 66 % av de svarande vuxit upp med endast ett språk som hemspråk trots att de talat flera språk. Jag tror att detta var regeln förr i tiden om nu inte hembiträdenas eller guvernantens avvikande språk räknades som alternativa hemspråk, vilket de väl inte gjorde. Idén att föräldrarna talade olika språk med barnen är kanske en modern uppfinning. Författaren återger en del av de svar hon erhöll. Dessa svar är som en exotisk fläkt från en svunnen värld men kan väl knappast kallas typiska för viborgaren i gemen.

I kapitlet Rothe-Wahlskan presenteras enkätens fynd beträffande glosor och uttryck som användes i Viborgsspråket. Författarens brasklapp: "De som väntar sig att finna ord och fraser som uteslutande har använts i Viborg kommer att bli besvikna" är väl på sin plats då man beaktar att å ena sidan den stora inflyttningen till Viborg under tiden fram till 1939 berikade språken med ord och uttryck från andra delar av världen och å andra sidan gamla viborgares rätt omfattade utflyttning förde med sig eventuella unika viborgska uttryck till andra delar av landet.

Författaren påstår att trots den unika flerspråkigheten i Viborg, ett regelrätt blandspråk (pidginspråk) knappast hade förutsättningar att uppstå. Uttryck såsom "Hast du meinen valkoinen vasikka gesehen" är alltså tillkomna som skämt, och ord såsom svaboda, kokko, schleicha sig undan, schlafrock och hundratals liknande är helt enkelt lånord som är vanliga i finlandssvenskan. Ibland används ett lånord ur ett främmande språk för att man tycker det är bättre än det egna eller för att man inte kommer ihåg det egna. Delvis är det fråga om slang eller slarvig svenska och finska, vilken som bekant är vanlig i hela landet. En annan sak är att finnarnas, judarnas, ryssarnas, tyskarnas

m.m. dåliga och brutna svenska eller svenskarnas brutna finska väl inte kan anses specifikt viborgskt.

Författarens utläggningar om viborgarna hade ett speciellt uttal intresserar mig däremot, då jag tycker mig ha märkt att mina gamla, numera döda viborgska släktingar, faktiskt hade ett speciellt uttal både när de talade svenska och tyska. Det anses att viborgarnas å är öppnare och ö före r slutnare än i västra Finland. Jag kommer speciellt ihåg deras uttal av den tyska artikeln *der* som *där*. Ett annat drag, som författaren påpekar och som jag kommer väl ihåg, är att preteritum fick ändelsen -te i stället för -ade alltså t.ex. spatserte, taltes. Jag trodde att detta är ett ålderdomligt, men allmänt finlandssvenskt språkdrag. "Viborgstyskan uppfattades som baltisk, med någon dragning åt Peterburgstyskan", säger författaren. Finskan var, åtminstone bland folket, av karelsk art och många inlåningar av finska uttryck i svenskan var följaktligen karelska.

Författaren påminner oss gång på gång att det av henne insamlade ordmaterialet och en tidigare gjord ordlista nästan hundra procentigt kommer från svenskspråkiga personer. Hon har sammanställt orden i form av fyra ordlistor enligt ursprungsspråk och sedan kommenterat dem.

För den svenska ordlistan gäller författarens konklusion att "den svenska som har använts i Viborg inte till sitt lexikon på något markant sätt avvikit från samtida svenskt språkbruk i motsvarande miljöer" och "det speciella med Viborgssvenska [...] låg snarast i benägenheten att krydda det egna modersmålet med lån ur grannarnas språk". Den tyska ordlistan är också den full med ord och uttryck som används eller har använts rätt allmänt i finlandssvenska och rikssvenska (hast du mir gesehen) och som också är gångbara i dagens tyska (jedes Tierchen sein plaisirchen). En del är avsiktliga ordlekar och skämt (darf ich Ihnen den Kopf einschlagen). Den finska ordlistan upptar en hel del ord som finlandssvenskar tagit upp som sådana eller i försvenskad form (lutikkor, pulikkor, kalja, punkki och rääpiäiset) och dessutom ett antal finska ord. Ordet "likakasti" som i mitt hem var synonym för slaskhög säger författaren att hon inte funnit i någon källa. Kanske det är ett av de få verkligt viborgska uttrycken? Den ryska ordlistan upptar många ord som under tidernas lopp införlivats i det finska (majakka, torakka) och det finlandssvenska normalspråket (blini, butka, torakan, pirog) jämte sådana som man använder medveten om att de är ryska (isvoschik, fortutchka, pumaga, dentschik). En del känner man igen som ungdomens slangspråk i alla delar av landet (snaja, lafka). Författaren framhåller också att bruket av ryska ord ingalunda är begränsat till Viborg. Intressant är att en del ryska ord också upptagits i Viborgstyskan (der Wodka, der Majack, die Pirage, die Pliete) vilket väl måste anses typiskt viborgskt.

När man läser om de ord och uttryck som viborgarna använde i dagligt tal känner man igen en del som användes i ens eget barndomshem medan en del är helt okända. Dessutom frapperas man av att en så stor del av uttrycken inte alls är så viborgska som man trott utan har använts rätt allmänt i Finland och

till och med i Sverige. Likaså är man överraskad av det stora antal ursprungligen ryska ord som kryddade viborgarnas vardagsspråk. Författarens konklusion är säkert riktig: "Viborg var i språkligt hänseende mer en mötesplats än en smältdegel [...]. Det speciella med 'Wiborskan' låg i stället i benägenheten att krydda det egna modersmålet med lån ur grannarnas språk. Man gick på alla fyra som uttrycket lydde."

Enligt min smak eller *Miu mau mukkaa* (ett av min mors viborgska favorituttryck) uppfyller boken om Viborgs fyra språk de krav man kan ställa på en historisk skrift. Författarna baserar sina uttalanden på ursprungskällor eller vederhäftiga rapporter, och författarna hemfaller inte åt svärmiska eller (språkpolitiskt) färgade utsvävningar. Boken har sin givna plats på varje Viborgsväns bokhylla men kan varmt rekommenderas också åt dem som är intresserade av ett anmärkningsvärt exempel på språk- och socialhistoria.

Hans Andersin

Nordens historia

Seppo Hentilä, Christian Krötzl, Panu Pulma, *Pohjoismaiden historia*. 377 s., Edita, Helsinki 2002.

Det första finska översiktsverket om Nordens historia har utkommit. Trots EU finns det alltså fortfarande ett levande intresse för Norden och det nordiska i Finland. Författarna till *Pohjoismaiden historia* anser att det nordiska inte har gått förlorat trots de stora omvälvningarna på 1990-talet. De har säkert rätt.

Ett översiktsverk om Nordens historia på finska är mycket välkommet. Författarna har i första hand skrivit boken för universitetsstuderande i historia, men vänder sig samtidigt till en bredare allmänhet intresserad av Norden och dess historia. På svenska har översiktsverk i ämnet utkommit tidigare. *Grannländernas historia* har sedan 1970 utkommit i flera upplagor. Svagheten i detta verk är att det fram till år 1809 endast behandlar Danmarks och Norges historia. Efter 1809 inkluderas även Finland. Även i Harald Gustafssons bok *Nordens historia: En europeisk region under 1200 år*, som utkom 1997, prioriteras de andra nordiska ländernas historia framom Sveriges.

Författarna till *Pohjoismaiden historia* (Nordens historia) är tre framgångsrika finska historiker. Det är förvånande att det inte nämns vem som skrivit vilka kapitel. Man kan dock anta att docent Christian Krötzl som specialiserat sig på medeltidens historia har skrivit kapiteln om medeltiden.

Krötzl är för närvarande chef för Finlands Rominstitut Villa Lante. Förmodligen svarar docenten och lektorn i Finlands och Nordens historia vid Helsingfors universitet Panu Pulma för de kapitel som berör den tidigmoderna tiden (eventuellt också 1800-talet). Professorn i politisk historia vid Helsingfors universitet Seppo Hentilä är sannolikt författare åtminstone till det kapitel som berör 1900-talets historia.

Författarna säger i förordet att de i huvudsak koncentrerar sig på den politiska historien och på förändringar i samhällsstrukturerna, men att också de ekonomiska och sociala förhållandena behandlas. Däremot har författarna inte, mer än ytligt, haft möjlighet att ge sig in på kulturhistorien och vardagslivets historia, och påpekar att det här finns ett fält för andra att ta itu med. Trots denna avgränsning kunde man ha ägnat ett kapitel åt böndernas vardagsliv i Norden under den tidigmoderna tiden. Det finns ju en hel del forskning kring detta tema.

I Gustafssons ovan nämnda bok uppmärksammas också kulturhistorien och vardagslivets historia i viss mån. Den politiska historien dominerar inte på samma sätt som i Krötzls, Pulmas och Hentiläs bok. Också vad gäller uppläggning, stil och rubrikval skiljer sig Gustafssons bok från *Pohjoismaiden historia*. Dessa olikheter innebär att böckerna kompletterar varandra och att de båda kan användas som kursböcker i undervisningen.

I *Pohjoismaiden historia* ligger tyngdpunkten på den politiska historien. De sociala förhållandena får nog ett betydligt mindre utrymme än vad författarna lovar i förordet. Framför allt gäller detta tidsperioden före mitten av 1700-talet. I kapitlet om 1800-talets Norden behandlas de obesuttnas ställning och levnadsförhållanden från mitten av 1700-talet till mitten av 1800-talet inledningsvis och kortfattat. Man kunde kanske också ha sagt något om de konsekvenser som de många krigen under 1600-talet förde med sig för lokalsamhället och om soldaternas och de obesuttnas levnadsförhållanden. Om det som jag misstänker är så att Panu Pulma skrivit om den tidigmoderna tiden, förvånar det mig storligen att här inte finns någonting om fattigvården.

I förordet säger författarna också att de har för avsikt att jämföra de nordiska länderna med andra västeuropeiska länder för att kunna se vad som har varit speciellt nordiskt och vad som i det nordiska har varit europeiskt. Författarna gör nog dylika jämförelser, men de kunde ha satsat ännu mera på det komparativa. Författarna är väl insatta i vad som gjorts inom den nordiska forskningen, och de har till skillnad från historiker i andra nordiska länder även haft möjlighet att ta del av den litteratur som utkommit på finska. Boken bjuder inte på nya tolkningar, utan presenterar i stället en syntes av den forskning som gjorts i Norden till dags dato. Boken saknar litteraturförteckning, men i slutet nämns de centrala översiktsverken i de olika nordiska länderna (med undantag av Island och Finland). Man kan anta att dessa nationella översiktsverk också har varit författarnas huvudsakliga källor. Överraskande är att författarna inte har nämnt Björn Thorsteinsons

bok om Island som år 1985 utkom i dansk översättning i serien *Politikens Danmarks historie*. Förståeligt är däremot att de översiktsverk som utkommit på finska inte är omnämnda. Eftersom boken är skriven på finska är den ju ämnad enbart för läsare i Finland.

Som översiktsverk för studenter och andra som intresserar sig för Nordens historia fungerar boken bra. Den är väl skriven och informativ. De viktigaste händelserna inom den politiska historien finns med. Eftersom det inte är fråga om något flerbandsverk är det föga överraskande att författarna ibland har blivit tvungna att förklara komplicerade saker ytligt. Som exempel kan nämnas införandet av det danska enväldet, Norges väg från Danmark till union med Sverige samt Slesvig-Holsteinfrågan i Danmarks historia.

Boken följer en traditionell periodisering. Medeltiden indelas i vikingatid, högmedeltid och senmedeltid. Den tidigmoderna tiden är indelad i två huvudkapitel. Det första omfattar tidsperioden från Kalmarunionens slut fram till stora nordiska krigets slut (1521–1719) och det andra tidsperioden från 1720 till de stora omvälvningar som skedde i Norden under Napoleonkrigen. De två sista huvudkapitlen handlar om 1800-talets historia fram till första världskriget och "Nordens långa 1900-tal".

Vikingarna och vikingafärderna behandlas utförligt, vilket är förståeligt eftersom Norden då för första gången blev känt i Europa. Kristendomens införande gjorde sedan Norden till en del av Europa. Munkar från Europa sökte sig till kloster i Norden och nordbor sökte sig till universitet i Europa för att utbilda sig till präster.

I avsnittet om den tidigmoderna tiden får vi här läsa om hur de två maktstaterna Danmark och Sverige uppstod och om maktkampen mellan dessa. Rätt ingående beskrivs också de ekonomiska förhållandena, böndernas ställning, förvaltningen i den danska enväldesstaten, frihetsstiden statskicks i Sverige, det gustavianska enväldet och Norden under Napoleonkrigen.

Industrialiseringens och konstitutionalismens genombrott är två centrala teman i kapitlet om 1800-talets Norden. Det är märkligt att det avsnitt som handlar om industrialiseringen är rubricerat "Sveriges utveckling till industristat". I detta kapitel redogörs nämligen också för utvecklingen i Danmark och Norge (men inte i Finland). Den stora Amerikaemigrationen nämns nog, men författarna kunde ha behandlat den utförligare. Emigrationen drabbade ju Norge och Sverige speciellt hårt och hade viktiga samhällsliga konsekvenser för dessa länder.

I kapitlet om 1900-talets historia behandlas ingående arbetsmarknadsorganisationernas och de politiska partiernas uppkomst samt vägen till parlamentarisk demokrati. Detsamma gäller andra världskrigets konsekvenser för Norden, liksom även uppkomsten av den nordiska välfärdsstaten och de utrikespolitiska valen efter andra världskriget. I boken behandlas även händelserna under 1990-talet, bl.a. den ekonomiska depressionen och EU-frågan.

Boken innehåller en del bilagor, av vilka den intressantaste är den kronologiska händelseförteckningen som presenterar de viktigaste händelserna i

Norden och de viktigaste händelserna i världen i två spalter bredvid varandra. Boken är försedd med både person- och ortnamnsregister.

Pohjoismaiden historia är en väl gjord bok och den fungerar utmärkt som studentlitteratur. Författarna har funnit kärnan i det nordiska, och de har också kunnat visa vad den nordiska gemenskapen innebär. Boken ger en bra överblick över framför allt den politiska men också den ekonomiska och i mindre utsträckning den sociala utvecklingen i Sverige, Norge och Danmark. Island har inte glömts bort men blir nog ganska styvmoderligt behandlad. Å andra sidan är det inte ovanligt att Island "glöms bort" i nordiska sammanhang. Förhållandena i Finland har författarna också valt att behandla kortfattat, vilket delvis är motiverat eftersom boken riktar sig till en finsk publik. Emellertid är det överraskande att Finland knappt nämns i kapitlet om 1800-talets historia. Vi får bl.a. ingenting veta om den industriella utvecklingen i Finland. Författarna kunde också ha jämfört det autonoma storfurstendömet Finland med det självstyrda Norge och lyft fram likheter och olikheter.

Nu får man bara att hoppas att någon i Finland tar itu med den kultur- och socialhistoriska biten och skriver en bok för finskspråkiga läsare om t.ex. vardagslivets historia i Norden.

Christer Kuvaja

FRÅN FÄLTET

Historiska föreningen 2002

Historiska föreningens verksamhet har under det åttioåttonde verksamhetsåret år 2002 fortgått enligt tidigare riktlinjer. *Historisk Tidskrift för Finland* utkom med sin åttiosjunde årgång. Föreningen har under året sammankommit till två möten och åtta föredrags- och diskussionsaftnar. Styrelsen har sammankommit nio gånger. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 100 och 15 personer med ett medeltal på drygt 32 personer (23 personer föregående år). Föreningens möteslokal har varit Vetenskapernas hus i Kronohagen. Under året har följande program anordnats:

- 9.2 Programblock vid De III finska historiedagarna i Lahtis, *Det långa farvälet – aspekter på den finsk-svenska historien 1700–2000*. Föredrag av prof. Nils Erik Villstrand, Åbo Akademi, fil. dr Jonas Nordin, Köpenhamns universitet, ambassadör Heikki Talvitie, Stockholm, riksarkivarie Kari Tarkiainen, Helsingfors, docent Åke Sandström, Högskolan på Gotland och prof. Henrik Meinander, Helsingfors universitet (100 personer).
- 26.2 Programafton på Vetenskapernas hus med temat *Tredje riket, Sverige och Finland*. Föredrag av docent Lars-Folke Landgrén, Helsingfors universitet, *Det nazistiska maktövertagandet i Tyskland våren 1933 i finländsk och svensk press* och dr Norbert Götz, Greifswalds universitet, *Den nazistiska folkgemenskapsideologin och den svenska folkhemsideologin: en jämförelse* (24 personer).
- 20.3. Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil. dr Christer Kuvaaja, Åbo Akademi, *Svenskt och finskt invid språkgränsen i Norrbotten och Östra Nyland under 1700-talet* (35 personer).
- 17.4 Programafton på Vetenskapernas hus, *Historia på beställning*. Filosofie magistrarna Pia Österman, Proudly Presenting Partner, Veijo Åberg, Spiritus Historiae, och Jeanette Lindblom, Gaia Boreia, berättade om var sitt företag som skriver historiker, ger expertutlåtanden eller planerar historiska rundvandringar och underhållande program med historiskt tema (21 personer).
- 14.5 Programeftermiddag med temat *Olympiska spelen i Helsingfors 1952* på Finlands Idrottsmuseum, Olympiastadion. Forskare, fil. lic. Kenth Sjöblom från Finlands Idrottsarkiv presenterade utställningen om OS 1952 samt Finlands Idrottsmuseumsstiftelse – arkivet, museet och biblioteket (15 personer).

- 25.9 Programafton på Vetenskapernas hus kring temat *Tiden som försvann? Svenska tiden i gymnasiets historieundervisning*. I panelen medverkade professor Sirkka Ahonen, lektor Tom Gullberg, lektor emerita Britta Krank och lektor Mikael Nyholm (35 personer).
- 16.10 Programafton på Vetenskapernas hus med temat *De många språkens Viborg*. Med föredrag och korta inlägg medverkade professor Marika Tandefelt, fil. dr Lena Huldén och fil. mag. Peter Stadius (22 personer).
- 20.11 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, Gunnar Mickwitz-pristagaren fil. mag. Eva Ahl, *Den heliga Birgitta – profet eller politiker?* (22 personer).

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 1 hedersmedlem, 220 aktiva och 189 understödande medlemmar. Totalt 410 medlemmar (441 föregående år).

Föreningens intäkter i form av medlemsavgifter har i sin helhet överförts till *Historisk Tidskrift för Finland*, eftersom de utgör medlemmarnas prenumerationsavgifter. Kostnaderna för föreningens ordinarie verksamhet (möteskostnader, kontorsutgifter och representation) har täckts av de frivilliga stödavgifter de aktiva medlemmarna erlagt i samband med medlemsavgiften.

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil. lic. Henry Rask, vice ordförande fil. dr Alexandra Ramsay, sekreterare fil. mag. Kim Björklund, ekonom hum. kand., studentmerkonom Lars Karhunen, ledamot fil. mag. Annette Forsén, ledamot fil. mag. Mikael Nyholm, ledamot fil. mag. Peter Stadius.

Ur *Fonden till Gunnar Mickwitz minne* utdelades det elfte Gunnar Mickwitz-priset till en ung forskare ur föreningens led. Årets pris tillföll fil. mag. Eva Ahl för hennes avhandling pro gradu *Den heliga Birgitta – profet eller politiker? Trender och tendenser inom den nordiska Birgittaforskningen*. Priset utdelades den 20 oktober av rektor Kari Raivio vid en ceremoni på Helsingfors universitet.

En kommitté har utarbetat ett förslag om att använda medlen i *Bröderna Gösta och Gunnar Mickwitz fond för historisk och ekonomisk historisk vetenskap* för att arrangera ett vartannat år återkommande vetenskapligt seminarium.

Föreningens webbsidor utarbetades under årets lopp och står färdiga under adresserna www.pro.tsv.fi/historiska-foreningen och www.pro.tsv.fi/historisk-tidskrift. Sidorna uppdateras kontinuerligt, och föreningens möten och program annonseras även där.

Som medlem av Vetenskapliga samfundens delegation har föreningen under året haft tillgång till arbetsbord med ADB-utrustning i Vetenskapernas hus i Helsingfors.

Historiska föreningen utger *Historisk Tidskrift för Finland*. Den åttiosjunde årgången omfattade fyra nummer om sammanlagt 598 sidor. Innehållet för-

delade sig på 15 uppsatser, 5 översikter och meddelanden, 2 diskussionsinlägg, en forskarprofil, samt 9 rapporter från fältet. Under rubriken "Granskningar" behandlades 32 arbeten. Sammanlagt medverkade 50 forskare i årgången med ett eller flera bidrag. 21 bidrag var översatta från finskan. Tidskriftens redaktion har bestått av ansvarige redaktören, docent Lars-Folke Landgrén och redaktionssekreterarna fil. mag. Stefan Nygård samt fil. mag. Charlotta Wolff (fr.o.m. nr 4). Tidskriftens skattmästare har varit hum. kand., studentmerkonom Lars Karhunen.

Utgivningen har främst finansierats genom anslag av Finlands Akademi, Svenska litteratursällskapet i Finland, Expertkommittén för översättning av finsk facklitteratur till svenska, samt av prenumerations- och medlemsavgifter.

Kim Björklund

Medarbetare i detta nummer:

Göran Anderberg, fil.lic., lektor, Kungälv; *Hans Andersin*, professor emeritus, Helsingfors; *Torsten Edgren*, professor emeritus, Helsingfors; *Annette Forsén*, fil.lic., assistent, Helsingfors universitet; *Rolf Johansson*, fil.lic., pressråd, utrikesministeriet; *Petri Karonen*, professor, Jyväskylä universitet; *Pekka Koskinen*, fil.lic., museiföreståndare; *Christer Kuvaja*, fil.dr, forskare, Åbo Akademi; *Lars-Folke Landgrén*, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Pertti Luntinen*, professor emeritus, Tammerfors; *Johan Strang*, fil.mag., forskare, Renvall-institutet; *Arne Toftegaard Pedersen*, fil.dr, forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Pekka Koskinens uppsats (övers. Dag Lindberg), Petri Karonens (övers. Charlotta Wolff) och Pertti Luntinens (övers. Stefan Nygård) granskningar.

Innehåll

Göran Anderberg: Till frågan om Reuterholmska arkivets mystiska papper	1
Pekka Koskinen: Dateringsproblem kring planerna för utbyggnad av försvarsverken på Tavastehus slott under den gustavianska tiden	24
Johan Strang: Axel Hägerström och Gunnar Myrdal. Om den svenska värdenihilistiska traditionen	43
Rolf Johansson: Frivilligkomité, Oplysningskontor och Finlandskorps. Organiseringen av danska frivilliga i vinterkriget 1939–1940	62
Granskningar	
Karin Viklund och Kurt Gullberg (red.): Från romartid till vikingatid. Pörnallbacken – en järnålderstida bosättning i Österbotten. Av Torsten Edgren	85
Sven Lilja: Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal. Av Petri Karonen	92
Klaus P. Mortensen (red.): Uden for murene. Fortællinger fra det moderne gennembruds København. Av Arne Toftegaard Pedersen	96
Reinhard Nachtigal: Die Murmanbahn. Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918). Av Pertti Luntinen	99
Thorstein Strømsøe: Frivilligbevegelsen. De Finlandsfrivilliges organisering kjennetegn og insats under Vinterkrigen 1939–1940. Av Lars-Folke Landgrén	102
Sverker Oredsson: Svensk rädsla. Offentlig fruktan under 1900-talets första hälft. Av Annette Forsén	109
Marika Tandefelt (red.), Peter Stadius och Lena Huldén: Viborgs fyra språk under sju sekel. Av Hans Andersin	112
Seppo Hentilä, Christian Krötzl, Panu Pulma: Pohjoismaiden historia. Av Christer Kuvaja	120
Från fältet	124

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 2003: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.